ОШ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК ИНСТИТУТУ

Кол жазма укугунда
УДК 349.6(575.2)(04)

Туратбекова Акмөөр Туратбековна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУГУ: ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИ

12.00.01 – мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы, мамлекет жана укук жөнүндө окуулардын тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я

Илимий жетекчи:
юридика илимдеринин доктору,
профессор Джоробекова А.М.

Ош – 2020 ж.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ…………………………………………………..…….......…..3

1-ГЛАВА. ЭКОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУК: ТАРЫХЫЙ-ТЕОРЕТИКАЛЫК ТАЛДОО

1.1.Экологиялык коопсуздук концепциясынын өнүгүүсү: маселенин тарыхы...11

1.2.Экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча эл аралык коомчулуктун инициативаларынын калыптануусу жана өнүгүүсү....................................32

1.3. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн теоретикалык аспектилери...59

2-ГЛАВА. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУГУНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН БҮГҮНКҮ АБАЛЫ ЖАНА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛЫНУУСУ

2.1. Туруктуу өнүгүү концепциясы Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздуктуу өнүгүү базасы катары....................................89

2.2. Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугунун камсыздалуусунун укуктук негиздери...119

2.3. Экологиялык коопсуздуктун өнүгүүсүнүн тенденциясы...................140

ТЫЯНАКТАР…………………………………………...........................153

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ……........……............159

КИРИШҮҮ

Диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Өндүрүштүн жана экономиканын булгануусуна алып келген өндүрүштү жана экономиканы өнүктүрүү максатында бардык жерлерде жаратылыш кендерин табуу жана колдонуунун жүрүүсүндө жаратылыш чөйрөсүнө ойлонулбаган адамзатынын таасирдөө процесси менен чакырылган жана орун алган өзгөрүүлөрдүн жана дисбаланстын жыйынтыгы болгон бүгүнкү дүйнөдөгү уланып келген экологиядагы кризис адамзатынын коомунун жашоосуна коркунуч жаратат. Экосистемадагы бузулган теңдүүлүк катастрофалык болгон жашоо чөйрөсүнүн деградациялаган өзгөрүүлөрүнүн себебинен тирүү жандыктардын өлүүсүнө алып келген кооптуулук түрүндөгү ири масштабдагы кесепеттер менен коркунуч жаратат. Ошондуктан, мамлекеттик, коомдук, маалыматтык коопсуздук түзгөн башка түрлөрү менен биргеликте маанилүү болгон экологиялык коопсуздук көйгөйлөрүн концептуалдык кабыл алуусу куралды.

Коомдо көтөрүлгөн экологиялык коопсуздук көйгөйлөрүнүн катарында планетанын калкынын санынын өсүү себебинен ресурстардын азаюусу алардын деградациясы, адамдын өндүрүш ишмердүүлүгүндөгү бузуулар болгон детерминанттарга көңүл бөлүнүп, милитаризациялык багыттарга жана алардын мамлекеттердеги ашыгы менен болгон деңгээлине, бүтпөгөн регионалдык конфликттерге, илимдин жана коомдук жашоонун дегумандашуусуна көрсөтүлгөндүгүн белгилеп кетүү зарыл.

Кыргызстанда мамлекеттин экологиялык коопсуздугунун приоритеттүүлүгү таанылып, реалдуу экологиялык факторлорду эске алуу менен масштабдуу чаралардын иштелип чыгуусун жана колдонулуусун талап кылып, алардын ишке ашырылуусу гумандык рационалдык, экологиялык адептик негиздерге багытталуусу милдеттүү. Аны менен биргеликте, экономикалык багыттардын жаңы методдорунун жана

технологияларынын иштелүүсү экологиялык процесстерди эске алуу менен ишке ашырылуусу зарыл.

Биздин мамлекетибиздин экологиялык коопсуздук контекстинде укуктук жөнгө салуунун суроолору маанилүү вектор болуп саналып, алардын натыйжалуулугу экологиялык бузууларды алдын алуу, экологиялык технологияларга колдонуу, кайтарылгыс экологиялык өзгөрүүлөрдүн пайда болуусуна жол бербеген, жана ошондой эле тийгизген айлана чөйрөгө жана жарандардын саламаттыгына зыянды калыбына келтирүү идеясына негизделген бул чөйрөдөгү ойлонулган коопсуздук концепциясынан көз каранды. Зарыл болгон социалдык экономикалык, укуктук жана башка шарттардын чечилүүсү экологиялык коопсуздуктук камсыз кылууга багытталган бул концепцияны ийгиликтүү ишке ашырууга түрткү жаратат.

Бүгүнкү күндө экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун натыйжалуу укуктук жөнгө салынуусунун көйгөйлөрү алдыңкы позицияларды ээлөөдө. Сунушталган экологиялык коопсуздуктун өнүгүү концепциялары жана экологиялык коопсуздук түшүнүктөрү азыркы мезгилдин көйгөйлөрү катары бардык жүрүп жаткан процесстерге таасирин тийгизип, түрдүү талдоолорго жана интерпретацияларга дуушар болуп, базалык акценттердин өзгөрүүсү орун алууда.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу көйгөйлөрүнүн чечилүүсүнүн коомдогу орун алган объективдүү процесстер менен байланышкандыгын жана техно чөйрөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүнөн көз каранды болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Ошондуктан, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча укуктук жөнгө салуунун өнүгүүнүн экология чөйрөсүндөгү абалдын жакшырып кетүүсүнө болгон таасирин аныктоо үчүн тарыхта жана азыркы мезгилде чет өлкөлөрдүн экологиялык коопсуздук системасынын уюшулуусун карап чыгуу, экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча эл аралык коомчулуктун

инициативаларын изилдеп чыгуу, экологиялык коопсуздуктун андан аркы теоретикалык жоболорун иштеп чыгуу, илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу максатында теоретикалык укуктук изилдөө талап кылынат.

Жогоруда айтылгандын баары диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун жана алынган жыйынтыктардын теоретикалык практикалык маанилүүлүгүн тастыктайт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен болгон байланышы. Жүргүзүлгөн бул тема боюнча диссертациялык изилдөө инициативдүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Диссертациялык иштин максаты экологиялык коопсуздукту комплекстик тарыхый укуктук изилдөөнү жүргүзүүдө.

Коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү ***маселелер*** коюлган:

- экологиялык коопсуздук концепциясынын өнүгүүсүнүн ретроспективалык талдоосун жүргүзүү;
- экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча эл аралык коомчулуктун инициативасынын өнүгүү суроолорун изилдеп чыгуу;
- экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн теоретикалык укуктук аспектилерин изилдөө;
- Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздук өнүгүүсүнүн концептуалдык базасын талдап чыгуу;
- биздин республикабыздын экологиялык коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздерин карап чыгуу;
- экологиялык коопсуздуктун өнүгүүсүнүн тенденциясын изилдеп чыгуу.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы анда биринчи жолу монографиялык деңгээлде Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугунун көйгөйлөрүн комплекстик түрдө тарыхый укуктук

талдануусу жүргүзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн процессинде экологиялык коопсуздуктун концепциясынын өнүгүүсүнүн ретроспективалык талдоосу жүргүзүлүп, экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча эл аралык коомчулуктун инициативаларынын өнүгүү суроолору каралып, экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн теоретикалык укуктук аспектилеринин талдоосу жүргүзүлүп, Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуз өнүгүүсүнүн концептуалдык негиздери изилденип, биздин республикабыздын экологиялык коопсуздугунун камсыздалуусунун укуктук негиздери каралып, экологиялык коопсуздуктун өнүгүү тенденциялары изилденген, жана ошондой эле изилденип жаткан көйгөйлөр боюнча сунуштар жана тыянактар иштелип чыккан.

Изилдөөнүн практикалык мааниси жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары, диссертацияда берилип, иштелген илимий практикалык жоболор, тыянактар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугун камсыз кылууну укуктук жөнгө салууну жакшыртуу үчүн болгон негиздердин бири болгондугунда; экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча андан аркы изилдөөлөрдү жүргүзүүдө илимий изилдөө ишмердүүлүгүндө колдонулуусунун мүмкүн болгондугунда. Диссертациянын жоболору юридикалык жождордун жана факультеттердин окуу процессинде мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы; экологиялык, жарандык, административдик укукту түзгөн бир катар укуктук сабактарын окутууда колдонулуусу мүмкүн.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАКТООГО ЧЫГАРЫЛГАН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ:

1. Өзүнүн калкынын жашоосу үчүн маанилүү болгон кызыкчылыктарын канааттандыруу, инсандын, коомдун жана жалпысынан айлана чөйрөнүн корголгондугун камсыз кылган шарттарды түзүү менен түшүндүрүлгөн ар бир мамлекеттин аныктоочу умтулуусу

бүгүнкү күндө улуттук коопсуздуктун жана сырткы чөйрөнүн өз ара шартталгандыгы менен түшүндүрүлгөндүгү тууралуу теоретикалык тезис. Албетте коопсуздук жана улуттук кызыкчылыктар түшүнүктөрүнүн тыгыз байланышы негизделген, анткени улуттук коопсуздук биринчи кезекте инсандын жашоосундагы маанилүү кызыкчылыктарынын бузулбастыгынын кепилдигин камсыз кылууга, башкача айтканда мамлекеттин фундаменталдык кызыкчылыктарын камсыз кылууга багытталган.

2. Бардык адамзатынын экологиялык коопсуздугун камсыз кылууга багытталган эл аралык деңгээлде өткөрүлүп жаткан иш чаралар, анын ичинде кээ бир өлкөлөрдүн жана алардын өз ара мамилелеринин зарыл болгон нормаларын, эрежелерин жана аракеттеринин принциптерин аныктаган тийиштүү конвенциялардын жана келишимдердин иштелип чыгуусу жана кабыл алынуусу, глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн чечилүүсү үчүн маанилүү болгондугу тууралуу аргументтелген тыянак. Бул максаттарда приоритеттүү болуп глобалдык деңгээлде экологиялык стратегиянын анын практикада туруктуу жана экологиялык мотивделген мүнөзүнүн өнүгүүсүн камсыз кылууга, керек болгон учурда айлана чөйрөнү коргоого жана калыбына келтирүүгө багытталган түрдүү эл аралык долбоорлордун алкагында чагылдыруу менен иштелип чыгуусу эсептелет.

3. Экологиялык коопсуздуктун адамзатынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн маанилүү багыттарынын бири болгондугу негизделет, анткени адам менен аны курчаган айлана чөйрөнүн ортосундагы мамилелердеги бузулган балансты тез арада калыбына келтирүү талабы, мындай мамилелердин гармондошуусу жана адамдын жаратылыш ресурстарын акылдуу колдонуусу менен байланышкан. Ошол эле мезгилде ал азыркы түшүнүктөгү экологиянын, цивилизациянын таасиринен жаратылыш чөйрөсүн коргоого, ошол эле

учурда адамзатын мындай таасирдин катастрофалык кесепеттеринен коргоого багытталган экологиялык саясаттын негизги компоненти болуп эсептелет. Ошону менен биргеликте, коопсуздуктун башка түрлөрү менен биргеликте, коопсуздуктун бул түрү ички жана эл аралык багытталгандыкка ээ, ал эми акыркысы эл аралык форматтагы мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта.

4. Туруктуу өнүгүү стратегиясын ишке ашыруунун алкагында Кыргызстан экология маселелерин коомдук саламаттыктык сактоо жана өндүрүүчүлүк, калктын жаратылыш ресурстарына кайтарылгыс, ордуна келгис зыянын тийгизүү тобокелчилигин жана өнөр жай базасынын диверсификация суроолорун байлаган экономикалык өткөөл мезгилдин борбордук компоненти жана калыбына келтирүү планынын алкагында киргизилүүсү бекитилет. Экология суроолорунда коомдук маалымдалгандыгынын жогорулоосу экологиялык көйгөйлөрдү чечүүнүн негизги каражаты болуп эсептелип, маалымдалгандыктын аракеттерге өтүү ошондой эле маанилүүлүккө ээ болуп, бул мамиледе рационалдык экологиялык саясатты кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтын жоктугу, жана ошондой эле экологиялык маселелер боюнча коомдук маалымдалгандыкты аракеттерге өткөрүү үчүн зарыл болгон саясий таандыктын жоктугу түзгөн чектөөлөр орун алып келет. Коомдун экология суроолору боюнча жетишсиз маалым болгондугу айлана чөйрөгө түйшүк алып келүүчү болуп эсептелип, анын натыйжасы болуп жаратылыш ресурстарынын булгануусу, азаюусу жана деградациясы эсептелет.

5. Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздук концепциясынын улуттук коопсуздуктун ажырагыс түзүмдүү бөлүгү катары экологиялык коопсуздукту аныктагандыгы жана туруктуу өнүгүүнүн милдеттүү шарты катары аны тааныгандыгы аргументтелген,

жана анын алкагында ал өз кезегинде жаратылыш чөйрөсүнүн жана анын тийиштүү сапатынын стабилдүүлүгүн камсыз кылган негиз болуп саналат. Экологиялык коопсуздук коомдун коопсуздугунун түзүмдүү элементи болуп, индивидуумдун, коомдун, мамлекеттин, жалпысынан адамзатынын бардык аспектилерде алардын маанилүү жашоо кызыкчылыктарын жана фундаменталдык негиздерин ички жана сырткы мүнөздөгү коркунучтардан ишенимдүү корголгондук абалы катары, коркунучтун жана кооптуулуктун бардык түрлөрүн жокко чыгарган абал катары каралат. Ошону менен биргеликте инсан, коом жана мамлекет багыттары боюнча бөлүнгөн коопсуздуктун түрлөрү белгиленип, алардын ар биринде жашоо тиричиликтин шарттарынын стабилдүүлүгүнүн кепилдиктери, конституциялык түзүлүштүн бузулбастыгы, материалдык потенциалдын күчтөнүүсү, коомдун руханий адептик баалуулуктары ишке ашырылат.

6. Бүгүнкү мезгилде экологиялык коопсуздук суроолору илимий техникалык төңкөрүштүн, экологиялык системанын жыйынтыгы болгон жаратылышкан адамдын ойлонулбгана аракеттеринин, бузуусунун жыйынтыгы анын адамдын жашоосуна коркунуч жаратқандыгы тууралуу түшүнүк адамзатына келгендиги менен чакырылгандыгы тууралуу теоретикалык тыянак. Ошондуктан, бардык дүйнөдө экологияны сактоо, орун алган ситуацияны объективдүү баалоо, талап кылынган зарыл сунуштамаларды иштеп чыгуу, жана ошондой эле экология чөйрөсүндөгү кризисти жана катастрофаны токтотуу боюнча масштабдуу чараларды тездетүүнү кабыл алуу максатында анын абалынын оор, коркунуч жараткан абалына алып келген детерминанттык белгилерин аныктоо активдүү түрдө ишке ашып келет.

Изденүүчүнүн жеке салымы изилдөөнүн жыйынтыктары, жоболору жана тыянактары диссертант тарабынан жеке түрдө иштелген.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы баяндамаларды менен эл аралык илимий жана илимий практикалык конференцияларга

даярдоо жана баяндоо, КР ЖАКтын талаптарына ылайык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги жоболорун жана жыйынтыктарын илимий журналдарда жарыкка чыгаруу процессинде жана ошондой эле бул жыйынтыктарды окуу процессинде колдонууда ишке ашырылган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын чагылдырылуусунун толуктугу. Изилдөөнүн жыйынтыгы, алынган тыянактар жана иштелген жоболор диссертант тарабынан 11 илимий басылмаларда жарыкка чыгарылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү коюлган талаптарга жооп берет жана кириштен, тыянактарга ээ болгон алты бөлүмдү камтыган эки главадан, иштеги булактардын колдонулган тизмесинен турат.

Глава 1. ЭКОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУК: ТАРЫХЫЙ-ТЕОРЕТИКАЛЫК ТАЛДОО

1.1. Экологиялык коопсуздук концепциясынын өнүгүүсү: маселенин тарыхы

Бардык адамзатын камтыган көйгөй катары экологиялык коопсуздуктун түшүнүгүн түзүүгө бүгүнкү мезгилде глобализация эл аралык мамилелердин бардык чөйрөлөрүндө активдүү ишке ашуу процессинде болгон көрүнүш катары өзүнүн таасирин тийгизип, глобалдык форматтагы коопсуздук менен байланышкан көйгөйлөрдүн концептуалдык деңгээлинде орун алган базалык акценттердин өзгөрүүсүн, экономикалык жана каржылык кризис, баңги бизнеси жана уюшулган, трансулуттук кылмыштуулук, калктын массалык миграциясы, калктын өтө көбөйүүсү, экологиялык көйгөйлөр, жаратылыш ресурстарын чектөө сыяктуу көрүнүштөр менен бүгүнкү коомдун жашоосунун бардык чөйрөсүнө болгон таасиринин өсүүсүн түшүндүрөт[1, 62б.].

Жер шарынын масштабында жаратылыш катаклизмдеринин өсүүсү климаттык шарттардын өзгөрүлүүсүн, атмосферадагы озон катмарынын жукаруусун, чөлдөрдүн пайда болуусун, биоөзгөчөлүктөрдүн азаюусун дуушар кылып, бүгүнкү мезгилде өзүнүн негизинде экономикалык элементтерге ээ болуп, ар бир мамлекеттин алдында турган эң негизги көйгөй менен түздөн түз байланышы бар болгон – анын коопсуздугун камсыз кылууну талап кылат. Ошондуктан, бүгүнкү күндө экологиялык жагдайлар менен шартталган мамлекеттик коопсуздуктун суроолору талдоого жана түрдүү интерпретацияларга дуушар болуп, түрдүү аныктамалар, түшүнүктөр, анын ичинде айлана чөйрөнү коргоонун жана

экологиялык коопсуздуктун түшүнүктөрү, иштелип, сунушталууда [2, 42-43б.]. Ошону менен бирге, акыркысы мындай аспектилерде каралгандыгын белгилейбиз: жаратылыштык тектеги ресурстарды колдонууну жана анын булгануусун чектөөгө, түрдүү жаратылышты коргоочу зоналарды жана коруктарды түзүүгө, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын дүйнөсүнүн биологиялык түрдүүлүгүн сактоого жана калыбына келтирүүгө багытталган аракеттерди өзүнө камтыган адамдын жашоосунун кесепеттеринин түрдүү көрүнүштөрүнөн коргоо жана сактоо; коомдун чарбалык ишмердүүлүгүн жаратылыштык жана техногендин ресурстарды рационалдуу колдонууну жана ошондой эле коомдун талабы менен анын мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы балансты камсыз кылган перспективалык биочөйрөлүк механизмин түзүүнү башкалардын арасында өзүнө камтыган коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу максатында түзүмдүү жана сапаттуу трансформация; техногендик авария же жаратылыш катастрофасы жана ошондой эле глобалдык же локалдык эл аралык конфликттер менен шартталган экологиялык мүнөздөгү тобокелдиктерди башкаруу[3, 38б.].

Жыйырманчы жүз жылдыктын сексенинчи жылдарынын башталышына чейин адамды коргоо жана ошондой эле анын айлана чөйрөсүн коргоо коопсуздукту камсыз кылуунун эң жогорку, абсолюттук деңгээлинин форматында каралып келгендиги тууралуу жагдайды белгилеп кетүү зарыл. Бул ыкманын алкагында техногендик мүнөздөгү тобокелдер жана коркунучтар жогорку даражадагы көйгөйлөрдүн призмаында каралган. Анын коопсуздугун камсыз кылуу критикалык абалдын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн толугу менен, практикалык абсолюттук жокко чыгаруу талабына негизделет. Булганган, анын ичинде радиациялык же химиялык, айлана чөйрөнүн адамдын организмине болгон таасири так аныкталган конкреттүү көрсөткүчкө ээ болуп, ал

деңгээлде мүмкүн болгон чектин нормаларынан ашкан концентрациянын шартында биологиялык мүнөздөгү кесепеттердин көрүнүштөрү пайда болуп баштап, анын негизинде техникалык система өзүнүн ишмердүүлүгүндө көзөмөлдөнүп, алдын ала байкалып туруусу абзел. Мындай ыкма биочөйрөнүн кооптуулуктарына көбүрөөк дуушар болгон объектини түзгөн адамдын корголуусунун шарттарын сактоо менен техногендик аварияларды жокко чыгаруу мүмкүнчүлүктөрүн карайт, анткени бул учурда жаратылыш чөйрөсү мындай кооптуулуктарга туруктуу болгон объект катары априори корголгон абалда түшүндүрүлүп келет[4, 133б.].

Адамдын коопсуздугун жана ошондой эле анын айлана чөйрөсүн экологиялык аспектиде коргоону камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү боюнча көрсөтүлгөн талкуулоо техночөйрөнүн өнүгүүсүнүн бүгүнкү этабындагы объективдүү процесстерге жана мыйзамченемдүүлүктөргө адекваттуу болбогондугун көрсөттү. Бүгүнкү адамдын жашоосунун жасалма чөйрөсү, бул процесстин кесепеттери менен байланышкан тобокелдиктердин жана коркунучтардын өсүүсү маңызы боюнча технологиялык компоненттердин натыйжасы болуп, көп деңгээлде жогудагы абалдын себебин түзөт. Мындай шарттарда абсолюттук коопсуздукту камсыз кылууга умтулуу ишке ашпас маселени түзгөндүгү баарыбызга айкын көрүнүп турат, анткени тобокелдерди жана коркунучтарды нөлдүк көрсөткүчкө алып келүү жалгыз гана энергияны жана ошондой эле химиялык жана биологиялык ресурстарды өндүрүүнүн жок болгон форматтагы системанын иштөөсүнүн шартында мүмкүн боло алат. Ошого байланыштуу кооптуулукту мүмкүн болгон көрсөткүчтөгү өлчөмдө анын көрүнүштөрүнүн жана анын техникалык жана технологиялык прогресстердин натыйжасынан келип чыккан мүмкүн

болгон кесепеттеринин, зыянынын материалдык, социалдык жана башка пайдаларга караганда өзүн негиздеген шартта түшүнүү зарыл.

Мүмкүн болгон шарттарды түшүнүү экологиялык коопсуздук деген түшүнүктү иштеп чыгуу зарылдыгына алып келет. Өзүнүн кеңири маанисинде коопсуздук сөзү термин катары мындай талкууланат: “кимдир бирөөгө же бир нерсеге кимдир бирөө же бир нерсе тарабынан коркунучтун жок болгон абалы, ошону менен бирге ошол эле учурда кооптуулуктун бир нече булактарынын бар болуусу жокко чыгарылбайт” [5].

Коопсуздук катары кооптуулук коркунуч жаратпаган жана ал коркунучтан коргоо бар болгон абал түшүндүрүлөт[6]. Потенциалдык жабырлануучулардын коопсуздугу конкреттүү жабырлануучулар бардык бар болгон кооптуулуктарды эске алганда же алар үчүн кооптуулук жок болгон учурда камсыз болот. Коопсуздук бул кооптуулуктун гипотетикалык жок болуусу, кандайдыр бир катаклизмдердин жана коркунучтарды бар болуу мүмкүнчүлүгүнүн жока болуусу жана кооптуулуктардан реалдуу коргонуучулугу, аларга толук түрдө каршылык көрсөтүү мүмкүнчүлүгү[7].

Экологиялык коопсуздук жана улуттук коопсуздук түшүнүктөрүнүн айкалышуу тууралуу суроо көптөгөн тартыш маселелерди жаратат. Көпчүлүгү улуттук коопсуздук түшүнүгү экологиялык коопсуздук түшүнүгү менен тыгыз байланышта болгондугу тууралуу көз караштарды колдойт, анткени ал коопсуздук сөзүнөн келип чыгат. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн маңызын аныктоо боюнча кээ бир көз караштарды белгилеп кетүүгө болот[8, 68б.]. Улуттук коопсуздук укуктук түшүнүгүнүн белгилерин кароо менен укуктук мааниде коопсуздук субъектинин түрдүү коркунучтардан же зыяндан корголгон абалын түшүндүргөндүгүн эске алуу зарыл. Улуттук коопсуздук түшүнүгү

тармактар аралык, дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ, ошону менен биргеликте улуттук коопсуздук түшүнүгүнүн маанилүү элементтеринин бири болуп укуктук мазмунунун аягы жоктугу эсептелет. Улуттук коопсуздук түшүнүгүнүн кийинки элементи болуп корголгондук саналат. Аны менен биргеликте, корголгондук эл аралык мамилелердик катышуучулары, мамлекет же коом тарабынан кабыл алынган милдеттүү эрежелер боюнча ички бекитилген территориалдык чек жана убакытта аткарылган укук менен аныкталган ишмердүүлүктү түшүндүрөт[9, 11б.].

Юридикалык адабияттардагы экологиялык коопсуздуктун аныктамасы боюнча экологиялык коопсуздук түшүнүгү, айлана чөйрөнү коргоо окшош категориялар катары каралат. Бул ыкма боюнча экологиялык коопсуздук түшүнүгү айлана чөйрөнүн жагымдуу абалын сактоо жана ошондой эле жеке жана юридикалык жактардын экологиялык укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо боюнча кызыкчылыктарга жооп берген айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын рационалдык колдонуу боюнча ишмердүүлүк катары аныкталат[10, 107б.].

Кээ бир көз караштарга ылайык экологиялык коопсуздук адамдын курчаган материалдык дүйнөнүн эсебинен өзүнүн жашоосу үчүн табигый физиологиялык жана социалдык керектөөлөрүн канааттандыра албагандыгынын себебинен адам биологиялык түр катары жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган планетадагы жаратылыш чөйрөсүнүн жагымсыз антропогендик таасиринин натыйжасында адамдардын массалык өлүмүнө алып келүү коркунучун жокко чыгарган чаралардын системасы катары каралат[11, 48б.].

Бул маселенин башкача чечилүүсүн окумуштуулардын башка тобу сунуштап, ага ылайык экологиялык коопсуздук адамдын жашоосундагы маанилүү кызыкчылыктары бузулбаган жана жагымсыз факторлордун

таасиринин зыянынын айлана чөйрөгө кооптуулугу же экологиялык катастрофанын жана адамдын саламаттыгына болгон катастрофанын мүмкүн болуусу талап кылынган аз өлчөмгө чейин минимизацияланган[12, 53б.].

Коопсузудктун аныктамасынын талкуусунун көп болгондугуна карабастан, экологиялык коопсуздуктун бир түрдөгү так аныктамасынын жок болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Бул жерде экологиянын түшүнүк катары бүгүнкү күнгө чейин адистердин жана изилдөөчүлөрдүн арасында бир түрдөгү бирдей талкууланып, аныктамасына ээ болбогондугу тууралуу жагдайды баса айтып кетебиз. Бирөөлөрүнүн пикири боюнча, ал өсүмдүктөрдүн жана жаныбар организмдеринин бири бирине жана айлана чөйрөсүнө болгон мамилелер тууралуу илимди түшүндүрсө[13], башкаларынын ою боюнча, экологиянын түшүнүгү жалпы территорияны ээлеген организмдердин абалын, алардын бири бирине жана айлана чөйрөгө болгон мамилесин камтыйт[14]. Жалпысынан көрүнүп тургандай, экология термининин түзүлүүсүндөгү көйгөйлөр бири бирине болгон өзгөчөлүктөргө ээ болгон жана экологиянын түрдүү өз алдынча көптөгөн бөлүмдөрүнүн бар болуусуна түрткү болгон түрдүү чөйрөлөрдөгү бул түшүнүктүн колдонуусу менен шартталган, анткени экологиялык аспект илимий жана адамзатынын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрдө орун алган. Ошондуктан коопсуздук адамдын эң маанилүү керектөөсүн түшүндүрүп, алардан кийин тамактануу, эс алуу, маалыматтык канааттандыруу болгон керектөөлөр оруп алып, бул болсо адамдын аны курчаган айлана чөйрө менен биргеликте анын жашоого болгон жөндөмдүүлүгүн жана жашоого туруштук берүүсүн камтыйт.

Коопсуздук маселелери инсандын, коомдун жана мамлекеттин маанилүү жашоодогу кызыкчылыктарын сырткы жана ички коркунучтардан коргоо абалы катары Кыргыз Республикасынын №44

2003-жылдын 26-февралындагы “Улуттук коопсуздук тууралуу” Мыйзамынд бекитилген. Бул мыйзамдын биринчи беренесинде жашоодогу маанилүү кызыкчылыктар инсандын, коомдун жана мамлекеттин прогрессивдүү өнүгүүсүн жана жашоосун камсыз кылган жана канааттандырган керектөөлөрдүн жыйындысы катары каралат. Ошол эле жерде улуттук коопсуздуктун негизги объектилерине инсан, анын укуктары жана эркиндиктери; коом, анын материалдык жана рухий баалуулуктары; мамлекет, анын конституциялык түзүлүшү, суверенитет жана территориалдык бүтүндүк киргендиги ачыкталат[15].

Жогоруда аталган бүгүнкү реалдуулукта экологиялык коопсуздук инсандын укуктары жана эркиндиктери, коомдун рухий жана адептик баалуулуктары болгон объектилери менен түшүндүрүлгөндүгүн тастыктап, илимий-техникалык прогресстин мезгилиндеги коопсуздуктун камсыз болуусунун масштабдуулугун жана глобалдуулугун белгилеп, анын жер шаарындагы экологияга таасирин тийгизген катастрофалар менен байланыштырат. Ошондуктан, адамды жана аны курчаган айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндө коомдун эволюциясынын процессинде пайда болгон кооптуулуктардан коргоо тууралуу билимдердин системасын өз алдынча илимий багыт катары калыптануусунун зарылдыгы тууралуу бардык жерде айтып баштап, коопсуздук жашап кетүүгө болгон мүмкүнчүлүк катары кабыл алынып, ошону менен бирге, адамдын жана курчаган айлана чөйрөнүн коопсуздугун изилдеген бүгүнкү шарттарда илимде коопсуздуктун концепциясынын жаңы векторунун пайда болуусу негизделди. Ошентип, экологиялык коопсуздук адамдын жана биочөйрөнүн өзүнүн өнөр жайлык-өндүрүштүк комплекстин негативдүү таасиринен, адамга жана аны курчаган чөйрөгө зыян кесепеттерге ээ болгон илимдин жана техниканын өнүгүү процессинде адамдын ишмердүүлүгү менен байланышкан кооптуу мүнөздөгү кесепеттерден

корголуу абалы катары аныкталат. Бул жерде экологиялык коопсуздуктун белгилүү бир өлчөмдө жашоого аракеттүүлүктүн коопсуздугунун түшүнүгү менен окшоштугу байкалат, анткени эки учурда тең өнөр жайлык себептер менен пайда болгон түрдүү мүнөздөгү негативдүү таасирдөөлөрдөн корголуу жана ошондой эле анын жашоосунун ыңгайлуу шарттарын камсыз кылуу түшүндүрүлөт жана бул жерде жашоого болгон аракеттүүлүктүн коопсуздугу мындай чөйрөнүн абалы менен шартталат. Ошого байланыштуу кээ бир авторлор тарабынан адамдын жашоо тиричилигине анын айлана чөйрөсүнүн жана экологиянын таасири тууралу маалыматтар айтылып келет. Ошондой эле адамдын чарбалык ишмердүүлүгү көп өлчөмдө жана көп учурда биочөйрөнүн бузулуусунун негизги булагы болгондугу белгиленет. Жаратылыш чөйрөсүндө көп өлчөмдөрдө газ түрүндөгү, суюк жана каттуу түрдө болгон өндүрүштүн калдыктары калууда. Калдыктарда орун алган түрдүү химиялык заттар жерге, абага же сууга түшүп, экологиялык звенолор боюнча чынжырча менен кийинкилерине өтүп, аягында адамдын организмине түшөт[16].

Илимий коомчулукта башка түрдөгү пикирлер да жок эмес. Мисалы, окумуштуулардын бирөөлөрү экологиялык коопсуздукту адамдын ишмердүүлүгүнөн жаралган жагымсыз шарттардын, адамдын биологиялык түр катары аны курчаган материалдык дүйнөнүн эсебинен өзүнүн табигый физиологиялык жана социалдык керектөөлөрүн канааттандыра албагандыгынын себебинен жашоого болгон мүмкүнчүлүгүн жоготкон планетадагы жаратылыш чөйрөсүнүн натыйжасында адамдардын массалык өлүмгө дуушар болуу коркунучун жокко чыгарган чаралардын системасы катары түшүнүшөт[17, 43б.]. Башкаларынын көз карашы боюнча экологиялык коопсуздук жарандардын социалдык, экономикалык, экологиялык укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын; коомдун жана мамлекеттин материалдык, маданий

жана башкан баалуулуктарынын; ишканалардын, уюмдардын, мекемелердин жана ишкерлердин экономикалык жана башка кызыкчылыктарын адамдын ишмердүүлүгүнүн натыйжасынан жана ага адамдын таасирдөөсүнөн келип чыккан айлана чөйрөнүн жагымсыз факторлорунун зыяндуу таасиринен жана ошондой эле экологиялык авариялардын жана катастрофалардын кесепеттеринен корголуу абалын түшүндүрөт[18, 366б.].

Ошондой эле жаратылыш чөйрөсүн жана адамдын жашоочулук маанилүү кызыкчылыктарын чарбачылык жана башка ишмердүүлүктүн мүмкүн болгон негативдүү таасирдөөсүнөн, жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан жана алардын кесепеттеринен корголуусу экологиялык коопсуздуктун түшүнүгү катары белгиленет. Ошол эле жерде экологиялык коопсуздук ушул коомдук мамилелердин тобун жөнгө салган укуктун нормаларынын системасы катары каралат. Укуктун бул нормалары укуктук жөнгө салуунун жалпы принциптери, жалпы максаттары жана маселелери орун алган баарына белгилүү болгон бирдиктүүлүккө ээ[19]. Экологиялык коопсуздук конкреттүү субъект тарабынан берилген изилденип жаткан объектинин бар болуусуна, жашоосуна коркунуч жараткан кооптуулуктун баалоосу менен мүмкүн болгон потенциалдык тобокелдердин жана таасирдөөлөрдүн бул объектиге болгон таасирин мындай таасирдөөлөрдөн коргоочу чаралар менен болгон айкалышы жана корглуу даражасы менен аныкталгандыгы катары каралгандыгын белгилеп кетүү зарылү. Ошону менен бирге, потенциалдык мүмкүн болгон реалдуу коркунучтардын жана тобокелдердин чексиздигине карабастан тандоо билим менен дайыма чектелип, корголгон объектилер менен кооптуулуктардын булактарынын ортосунда жайгашкан[20].

Жогоруда айтылган улуттук коопсуздуктун бардык үч элементтеринин борбордук жана байланыштаырган элементи болуп байланыштырган объекти катары адам эсептелгендиги аныктоого мүмкүнчүлүк жаратат, анткени экологиялык коопсуздук улуттук коопсуздуктун түзүмдүү бөлүгү болуп саналат, себеби экологиялык коопсуздуктун объектиси улуттук коопсуздуктун, ага жаратылыш чөйрөсүнүн таандыгы белгиленген эмес болсо да, объектисинин түзүмдүү бөлүгү болуп саналат. Туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу максатында коомго натыйжалуу чечимдерди кабыл алуу, илимий негизделген долбоорлорду иштеп чыгуу, масштабдуу иш чараларды аткаруу зарыл, бирок бардык бул аракеттер жаратылыш чөйрөсүнүн өзгөрүү коркунучунун пайда болуу тобокелдиги менен байланышкан. Коопсуздук туруктуулук, бүтүндүк жана салыштырмалуу өз алдынчалык түзгөн белгилер менен мүнөздөлгөн бардык системанын ажырагысы системасы болуп эсептелет, бирок ал өзүнүн бар болуусуна кооптуулуктун жана коркунучтун келип чыгуусуна байланыштуу ээ.

Коопсуздук жалпы кабыл алынган мааниде кооптуулук коркунучу жок болгон, кооптуулуктан корголуу бар абалды түшүндүрөт[21, 67б.]. Тобокелдикти аныктоону потенциалдык кооптуулук чаралары катары кароодо коопсуздук кооптуулуктун пайда болуу тобокелдиги жок болгон же коркунучтун пайда болуу тобокелдиги нөлгө келген абалды түшүндүрөт, бирок жалпыга белгилүү болгондой, тобокелдиктин толугу менен реалдуу жок болуусу мүмкүн эмес, ошондуктан бүгүнкү этапта коомдо абсолюттук коопсуздук идеясынан реалдуу ишке ашкан коопсуздук концепциясына өтүү чечими кабыл алынган – мүмкүн болгон тобокелдик, анын катарында жаратылыш чөйрөсүнө болгон таасирдөө.

Ошентип коопсуздуктун (корголуу абалы) тобокелдигинин даражасы жана аны колдоонун даражасы адамга тиешелүү аныкталат.

Коопсуздуктун максатын коопсуздукка болгон коркунучту, жана ошондой эле алардын объектинин бардык деңгээлдердеги аракеттеринин кесепеттерин нейтралдоо, тамырынан жок кылуу, булактарын ликвидациялоо түзөт. Кооптуулукка бардыгы дуушар болуусу мүмкүн: жер, жер казынасы, табигый экологиялык система, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү, адам. Кооптуулуктун булагы болуп бардык жандуу жана жансыз объектилер эсептелиши мүмкүн. Бирок коопсуздуктун объектиси катары кооптуулуктан коргоону камсыз кылуу жана корголуу абалын колдоо боюнча аракеттер багытталганды жана өз кезегинде бир эле учурда бул эки маанилүү сыпаттарга ээ болгонду таануу зарыл: негативдик аракеттердин коркунучун жаратпайт жана негативдик аракеттерге каршылык көрсөтөт. Бул мааниде жаратылыш чөйрөсү биринчи жана экинчи белгиге да ээ эмес. Айлана чөйрө жашап кетүү үчүн жана адамдын ийгилиги үчүн негиз түзүүчү мааниге ээ. Жаратылыш ресурстарынын деградациясы, булгануусу жана чектен ашык эксплуатациясы жаратылыш чөйрөсүнүн бузулуу коркунучун жаратып, кайтарылгыс кесепеттерге алып келип, адамдын саламаттыгынын начарлануусуна жана жашоосунун сапатынын төмөндөөсүнө алып келүүсү мүмкүн. Ошентип, экологиялык коопсуздуктун маанилүү фактору болуп адам үчүн кооптуулук жаратпаган деңгээлдеги сапатка ээ болгон айлана чөйрөнүн жагымдуу абалы, үзгүлтүксүз мониторинг менен жана коркунучтардын пайда болуусуна жана алардын бузуучу кесепеттерине ыкчам жооп берүү менен камсыз болгон адамдын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу жана нормалдуу физиологиялык, интеллектуалдык жана руханий адептик өнүгүүдөгү керектөөсүн канааттандыруу эсептелет.

Экологиялык коопсуздук адамдын жана айлана чөйрөнүн өз ара аракеттешүү процессинде пайда болуп, анда бардык адамдар анын

ресурстарына өзүнүн реалдуу керектөөсүн канааттандыруу үчүн адилеттүү жана аң сезимдүү мүмкүнчүлүккө ээ болуп, анын сапатынын начарлоосун жана адамдын негативдик таасирдөөсүн алдын алуу механизми менен камсыз болот. Экологиялык чөйрөдөгү корголбогондук (кооптуулук) абалы айлана чөйрөдөгү болуп жаткан же келечектеги боло турган өзгөрүүлөр менен мүнөздөлүп, адамдын керектөөсүн азыркы жана келечектеги реалдуу керектөөсүн анын ресурстарынын эсебинен канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнө негативдүү түрдө чагылып келет (чагылат). Экологиялык коопсуздуктун жана экологиялык кооптуулуктун айырмалоочу деңгээлин болуп жаратылыш чөйрөсүнүн регенеративдик потенциалы саналат.

Чарбалык жана башка ишмердүүлүктөн, жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан, алардын кесепеттеринен мүмкүн болгон негативдик таасирдөөсүнөн корголуу абалы катары экологиялык коопсуздуктун мүнөздөмөсүн эсептөө зарыл. Адамзатынын өнүгүүсүнүн бардык этаптарында коомдун жаратылыш менен болгон өз ара аракеттешүүсүндө өз кезегинде булгануу жүрүп, жаратылыш чөйрөсүн негативдүү түрдө коомго таасирин тийгизет. Ошого байланыштуу экологиялык коопсуздуктун коркунучу болуп кооптуу көрүнүш жана процесстердин натыйжасында өзгөрүлгөн айлана чөйрөнүн адамдын жашоосуна жана өнүгүүсүнө болгон негативдүү таасир эсептелет.

Жогоруда айтылгандын негизинде экологиялык коопсуздук катары адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталуусу жана корголуусу, айлана чөйрөнүн жагымдуу абалы, адамдын коомунун туруктуу өнүгүүсү кепилденген ички жана сырткы экологиялык коркунучтардан айлана чөйрөнү өз ара аракеттешүү процессинде адамдын корголуу абалын түшүнүү сунушталат. Өз кезегинде, объектиде мындай абал анын натыйжалуу камсыздалуусунун натыйжасындага гана

куралуусу мүмкүн. Ошону менен биргеликте, бул чөйрөдөгү негизги көйгөйлүү суроону мыйзамчыгаруучулуктун талаптарына ылайык ачык жана ошондой эле жалпыга мүмкүн болгон түрлөрүн экологиялык маалыматка киргизүүгө болгондугунун, ал эми алардын кайсыл түрлөрү жашырууну же чектелген мүнөзгө ээ болгондугунун аныкталуусу түзөт. Ошондой эле ишенимдүү маалымат термини мыйзамчыгаруучулук тарабынан аныкталган эмес.

Экологиялык маалымат укуктук категория катары экологиялык укуктун жана маалыматтык укуктун көз карашы менен каралуусу мүмкүн. Биздин көз карашыбыз боюнча, экологиялык маалымат катары мыйзамга ылайык мүмкүнчүлүгү чектелбеген айлана чөйрөнүн абалы, айлана чөйрөнү коргоого багытталган иш чаралар, чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн, жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардын, алардын кесепеттеринин жаратылыш чөйрөсүнө, адамдын жашоосуна жана саламаттыгына болгон негативдик таасири тууралуу маалыматтык түшүнүү зарыл.

Адам укуктарынын жалпы декларациясы жеке укуктарын ишке ашыруу, адамдын эркиндиктерин аткаруу процессинде коомдун башка мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын сыйлоону зарыл болгон таануу жана ошондой эле моралдык талаптарды сактоо, коомдук тартипти камсыз кылуу, коомдук ийгиликтүүлүктү колдоо үчүн болгон мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуу максаты үчүн мыйзамдагы бекитилген чектөөлөргөн дуушар кылууга болгондугу жөнгө салынып, демократиялык коомдун талаптарына дал келет.

Адамдардын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа конвенциясы менен жогоруда аталгандан сырткары маалыматтык укук чөйрөсүндөгү кошумча чектөөлөр жөнгө салынып, ал мамлекеттик коопсуздуктун кызыкчылыктарын, мамлекеттик

территориалдык бүтүндүктү же коомдук тынчтыкты коргоо үчүн, өлкөдөгү баш аламандыктарды болтурбоого, жарандардын саламаттыгын коргоо, коомдук адептүүлүктү сактап калуу, алардын укуктарын жана репутациясын коргоо, конфиденциалдык түрдө алынган маалыматтын жайылуусун алдын алуу же сот адилеттигинин өкүлдөрүнүн адилеттүүлүгүн жана авторитетин колдоо максатында зарыл болуусу бекитилген.

Экологиялык коопсуздуктун мазмундуу түшүнүгүндө конкреттүү объектинин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн пландаштырылган же табигый жүрүмүнүн сакталуусунун мүмкүнчүлүгү чагылдырылып, объектиге потенциалдык таасирдөө маанисинде түзүлгөн мүнөздүү баасы менен тастыкталган шарттарда мүмкүн болгон жана кепилденүү шарты менен негизделген. Экологиялык коопсуздук чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжасына жалпынан геосистемага же кээ бир жаратылыш компоненттерине жаратылыш жана башка түрдүү адамдын таасирдөөсүнүн интеграцияланган форматында белгилүү объектиге нормалдуу же табигый абалын жана ошондой эле белгилүү лимиттин чегинен чыкпаган өлчөмдө объектиге потенциалдык зыянды тийгизүүдөгү аракеттердин, процесстердин жана абалдардын интеграциялангандыгын түшүндүргөн жагдай белгиленет. Мындай тыянакты кошумчалап, экологиялык коопсуздук экологиялык баланcты кепилдеген аракеттердин, абалдын жана кубулуштардын комлпекси экендиги жөнүндө көз караш менен макул болуу зарыл.

Адистердин басымдуу бөлүгүнүн пикирлери боюнча экологиялык коопсуздукду көп деңгээлдүү түрдүн түзүлүшү катары карап, анын глобалдык, регионалдык жана локалдык, же улуттук деңгээлдер анын система катары бекемделүүсүнүн аныктоочу белгиси болгондугун тастыктайбыз. Бул көрүнүш менен глобалдык жана локалдык

масштабдагы экологиялык коопсуздуктун маселелеринин түзүлүүсүнүн тарыхы менен жана ошондой эле конкреттүү мамлекеттин улуттук коопсуздугу анын экологиялык коопсуздугунун системасын түзүү маселелери менен байланышкан[22, 121б.].

Эл аралык коопсуздук же глобалдык коопсуздук форматында экологиялык коопсуздуктун өсүп келе жаткан ролун түшүнүү бүгүнкү этапта глобалдык коопсуздуктун жаратылышын түздөн түз калыптаган бир катар жагдайлар төмөнкүлөр менен байланышта белгиленет: жаңы типтеге конфликттердин пайда болуусу, трансулуттук деңгээлде так аныкталбаган жаратылыштагы системалуу чогултулган субъектилердин жана мамлекеттердин ортосундагы куралдуу каршылык көрсөтүү менен; маңызы боюнча чоюлган массалык зыян тийгизүүчү куралдардын түрлөрүнүн көзөмөлдөнбөгөн жайылтылгандыгы менен (куралдын бул түрүнө мамлекеттер жана жогоруда аталган субъектилер ээ боло алат); глобалдык деңгээлде коопсуздук системасын түзүүдө экологиялык аспектинин так катталуусун талап кылган башка өлкөлөрдүн энергетикалык жана сырьелук ресурстарына мүмкүнчүлүк алуу үчүн күрөштү жандандыруу менен[23, 84б.].

Ар бир мамлекеттин өзүнүн калкынын жашоосу үчүн маанилүү керектөөлөрүн канааттандырууга, инсандын, коомдун жана айлана чөйрөнүн корголгондугун камсыз кылган шарттарды түзүүгө жалпысынан умтулуусу маанилүү болуп, бүгүнкү күндө чоң кызыкчылыкты жараткан көйгөй катары улуттук коопсуздуктун жана сырткы чөйрөнүн өз ара шартталгандыгы менен түшүндүрүлөт. Коопсуздук жана улуттук кызыкчылык түшүнүктөрүнүн өз ара тыгыз байланышы эч кандай суроолорду жаратпайт, анткени улуттук коопсуздук биринчи кезекте инсандын кызыкчылыктары жашоодогу маанилүү орунду ээлеген негизги элементтерди камсыздоого багытталып, улуттук коопсуздук ал инсанга эң

маанилүү болгон мамлекеттин кызыкчылыктарын камсыз кылууга багытталган. Ошону менен бирге, улутутк коопсуздукту камсыз кылуу системасы катары жашоо тиричилигинин түрдүү чөйрөлөрүндө инсандын, коомдун жана мамлекеттин корголгондугунун керектүү деңгээлине жетүү кызыкчылыгында аракеттенген мамлекеттик жана коомдук институттардын жыйындысы катары түшүнүү зарыл[24].

Глобалдык деңгээлде жана дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө экологиялык коопсуздуктун абалынын негативдүү абалы улуттук кызыкчылыктардын башкаруу тобунун түшүнүүсүнүн түрдүү даражасы менен шартталган, анткени улуттук приоритеттердин шкаласында көп учурда экологиялык кызыкчылыктар биринчи орунда экономикалык кызыкчылыктарга берип, ал тизменин эң төмөнкү орунун ээлеп келет. Ошого байланыштуу глобализациялык процесстерге байланыштуу экологиялык кооптуу өндүрүштөр өнүккөн мамлекеттерден өнүгүп келе жаткан мамлекеттерге которулуу процесси ишке ашып келет. Мындан сырткары, өнүккөн мамлекеттердин экологиялык мыйзамчыгаруучулугунун катаалдануусунун натыйжасында кооптуу калдыктар кем багал өлкөлөргө экспорттолууда. Мүнөздүү буга мисал болуп Индия, КЭР, Түштүк-Чыгыш Азиянын өлкөлөрү экологиялык кооптуу өндүрүштүн жана калдыктардын өнүккөн өлкөлөрдөн ташылуучу негизги пункт катары эсептелинип келет. Ошону менен бирге, бул региондордо эскирген жана кир технологиянын негизинде өнөр жайлаштыруу экологиялык мүнөздөгү олуттуу көйгөйлөрдү чакырган өнөр жай таштандыларынын көлөмүнүн көбөйүшүнө алып келип, техногендик авариялардын жана катастрофалардын мүмкүн болгон коркунучтарын жаратып, айлана чөйрөнү коргоо боюнча зарыл иш чараларды каржылоонун өлчөмүндө маанилүү көрсөткүчтөрдө артта калуусу менен шарталат[25, 39б.]. Бул мисал болгон экологиялык

конфликттерди жалгыз гана тынчтык жолу менен чечүүнү камсыз кылуу менен экологиялык коопсуздукту анын трансчектик аспектиде кепилденгендигинин маанилүүлүгүн баса белгилейт. Ошону менен биргеликте, экологиялык коопсуздук регионалдык деңгээлде тийгизилген экологиялык зыяндын кайра калыбына келтирилүүчү же компенсациялоо принциби сакталып, камсыз болуусу абзел.

Бир мамлекеттин чегинен чыккан экологиялык көйгөйлөр бул көйгөйлөрдүн концептуалдуулугунун белгилүү өзгөрүүсүнө алып келет жана бүгүнкү шарттарда эл аралык форматта экологиялык макулдука келүүнүн зарылдыгын белгилейт, анткени түрдүү мамлекеттердин өзүнүн менчик улуттук кызыкчылыктарынын бар болуу бул чөйрөдөгү көп тараптуу кызматташтыкты жетиштүү түрдө көйгөйлүү маселеге айландырат. Регионалдык деңгээлдеги экологиялык коопсуздук регионалдык экологиялык системасынын жалпылыгынын шарттарында чектешкен мамлекеттердин кызыкчылыктарын аныктап, эл аралык нормалардын, эки тараптуу, көп тараптуу мүнөздөгү келишимдердин негизинде экологиялык коопсуздук көйгөйлөрүн чечүүдө макулдашкан кызыктуу аракеттерди жасоого мажбур кылат. Мисалы, калдыктарды өндүрүү, ташуу жана көмүү маселеси боюнча мамилелерди жөнгө салуу чөйрөсүндө эл аралык укуктук актыларга Кооптуу калдыктарды трансчектик ташуу жана аларды жок кылууну көзөмөлдөө тууралуу Базелдик конвенция кирет[26].

Глобалдык деңгээлдеги экологиялык коопсуздук бүгүнкү күндөгү дүйнөнүн мамлекеттеринин жашоо тиричилигинин бардык чөйрөсүндө ишке ашып келген глобалдашуу процесси менен байланышкан тенденциянын күчөтүлүүсүнө байланыштуу глобалдуу болгон түрдүү экологиялык көйгөйлөрдүн жана адам үчүн жана ошондой эле анын курчаган жаратылыш чөйрөсүнө негативдүү түрдөгү экономикалык

ишмердүүлүктүн кесепеттерин ийгиликтүү чечилүүсүн камсыз кылган жалпы дүйнөлүк мүнөзгө ээ болгон чаралардын системасын түзүүгө багытталган. Глобалдык деңгээлдеги экологиялык коопсуздуктун көз карашы менен адамдын айлана чөйрөсүнүн деградациясы милитаристтик түрдөгү эмес, перманенттик, узак мөөнөттөгү жана кайтарылбас мүнөздөгү коркунучту түзүп, коомдун жашоо тиричилигинин социалдык, экономикалык жана саясий чөйрөсүндөгү өзүнүн көрүнүштөрүнө ээ болуп, аны менен болгон күрөштү жетиштүү түрдө көйгөйлүү маселеге айландырат.

Планетардык масштабдагы экологиялык коопсуздук анын уюшулуусуна байкоонун эң заманбап каражаттарын, биринчи кезекте космостук базаны уюштурууну, экологиялык мүнөздөгү маалымат менен дайыма алмашуу системасын уюштурууну, экологиялык коопсуздукту жана жаратылыш байлыктарын акылдуу, рационалдуу колдонууда экономикалык түзүм айыл чарбасынын өндүрүшүнүн чөйрөсүндө химиялаштыруунун чектөөсүн камсыз кылууга чакырылган шарттарда илимий жана технологиялык суроолордо эл аралык коомчулуктун субъектилери тарабынан интеграцияланган ыкманы талап кылууну, биотехнологияларды колдонууда этияттык мамилени, экологиялык технологияларга колдоо көрсөтүүнү колдонуу менен перманенттик мониторинг жүргүзүүнү камсыз кылууга чыкырат.

Глобалдык масштабдагы экологиялык коопсуздук көйгөйлөрүн кароо менен түрдүү деңгээлдеги экономикалык жана техникалык өнүгүүү деңгээлине ээ болгон өлкөлөрдүн аны түшүнүүсүнүн концептуалдык өзгөчөлүктөрүн белгилеп кетүү зарыл маселени түзүп келет. Экономикалык күчтүү мамлекеттер үчүн коопсуздуктун экологиялык компоненти глобалдык кооптуулуктардын шкаласында биринчи позицияларга ээ болсо, ошол эле мезгилде өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн

абсолюттук көпчүлүгү үчүн мындай орунду ачка калуу коркунучу жана кедейлик ээлейт. Бул жагдай экономикалык кембагал өлкөлөрдүн баарында өнүккөн өлкөлөрдүн дүйнөлүк масштабда экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча берилген сунуштарын глобалдык деңгээлде экономикалык жана саясий чөйрөлөрдө өзүнүн басымдуулук кылуусунун камсыздалуусунун модернизацияланган формасы катары кабыл алынып келет. Буга мисал катары Нью-Йорктогу глобалдык саммитте орун алган климаттын өзгөрүүсү менен күрөшүүгө багытталган саясаттын айланасындагы талаш тартыштарды айтып кетсек болот жана иш чарада өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин категориясына кирген өлкөлөрдүн көпчүлүгүнүн олуттуу каршылыктарына ээ болгон, анткени алар үчүн мындай долбоордун каржылык жана экономикалык коштолуусу мүмкүн эмес болуп саналат. Ошону менен биргеликте, жакшы өнүккө эмес экономикага ээ мамлекеттер өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу бул саммитте көз караштарын дүйнөлүк коомчулукка жеткирип, дүйнөлүк өндүрүштө жана соодада өнүккөн өлкөлөрдүн өздөрүнүн басымдуулугун сактоо үчүн болгон күрөштө климаттын өзгөрүүсүнүн көйгөйлөрүн арсеналынын ичинен саясий ангаждалган курал катары колдонгондугун белгилешти. Анын жыйынтыгында эң масштабдуу глобалдык саммит жүз жыйырма өлкөдөн мамлекет жана өкмөт башчыларынын катышуусун камтып, бардык өлкөлөрдүн алардын өнүккөн же өнүгүп келген өлкөлөрдүн катарына кирүүсүнөн көз каранды өздөрүнө парниктик газдарды чыгарууну кыскартуу боюнча милдеттенмелерди алуу менен аяктады[27].

Жогоруда берилген факт экологиялык коопсуздуктун камсыздалуусунун локалдык, регионалдык же глобалдык деңгээлдери болгон бардык деңгээлдеринде белгилүү бир консенсуска келүүдөгү кыйынчылыктарды тастыктайт жана ошол эле мезгилде эл аралык укуктун

бардык субъектилери экологиялык кооптуулукту ар бир адамга, өлкөгө, жалпысынан дүйнөлүк коомчулукка таасирдеген булак болгон константа катары түшүнгөндүгүн белгилөө маанилүү. Бул болсо экологиялык кооптуулук үчүн анын күчтүк мүнөздөгү салттык коркунучтардан айырмалоочу белги болуп саналат. Адамдардын коомуна жаратылыш чөйрөсүнүн басымынын өсүүсү жалпысынан коомго жана ар бир индивидуумга таасирин тийгизип, техногендик авариялардын жана жаратылыш катаклизмдеринин санынын өсүүсүнүн көрүнүштөрүнөө ээ болуп, адамдардын саламаттыгынын бузулуусун жана жаратылыш процесттерин деформациялап, анын натыйжасында чоң өлчөмдөгү каржылык жана экономикалык гана эмес, ошондой эле социалдык мүнөздөгү чыгымдарга алып келип отурат.

Бүгүнкү чындыктын шарттарын эске алуу менен эл аралык деңгээлде экологиялык башкаруунун жалпы глобалдык механизминин натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылууга даяр болгон институционалдык-укуктук форматтагы универсалдуу конструкция түрүндө сунушталган жана жер шаарында жашоону сактоого багытталган эң маанилүү стратегиялык максатка жетүүнү кепилдеген конкреттүү аракеттер жана экономикалык практика аркылуу ишке ашкан экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу максатында дүйнөнүн бардык мамлекеттеринин кызыкчылыктарын бириктирген планетардык масштабдагы концепциянын иштелип чыгуусу зарыл маселени түзөт.

Бардык адамзатынын экологиялык коопсуздугун камсыз кылууга багытталган эл аралык деңгээлдеги өткөрүлүп жаткан иш чаралар, анын ичинде кээ бир өлкөлөрдүн жана алардын өз ара мамилелеринин зарыл болгон нормаларын, эрежелерин жана аракеттеринин принциптеринин аныкталуусунун тийиштүү конвенцияларынын жана келишимдеринин форматында иштеп чыгуу жана кабыл алуу глобалдык экологиялык

көйгөйлөрдүн чечилүүсү үчүн маанилүү болуп саналат. Бул максатта приоритеттүү болуп глобалдык деңгээлде экологиялык стратегияны иштеп чыгуу саналып, зарыл болгон учурда айлана чөйрөнү коргоого жана калыбына келтирүүгө, туруктуу жана экологиялык мотивделген мүнөздүн өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган түрдүү эл аралык долбоорлордун алкагында тажрыйбада чагылдырууну талап кылат.

Экологиялык кооптуулуктун жогорулап өскөн деңгээлин аныктоо экологиялык системанын ага адамзатынын таасирдөөсүнүн өсүүсүнүн шартында болгон абалда экологиялык системанын туруктуу өнүгүүсүн жетиштүү камсыз болуусу үчүн зарыл болгон эң маанилүү шарт катары глобалдык масштабдагы экологиялык коопсуздуктун комплекстүү системасын түзүмдөөгө багытталган глобалдык институттардын коркунучунун адекваттуу деңгээлин түзүүнү камтыган бардык адамзаты үчүн маанилүү болгон маселелерди аныктоого мажбур кылды. Планетардык масштабдагы экологиялык коопсуздук кандайдыр бир эле аракеттин жыйынтыгында камсыз болуусу мүмкүн эмес, себеби тийиштүү өнүгүп келген институттардын туруктуу коштоосуна муктаж.

Улуттук гана эмес, ошондой эле регионалдык деңгээлдерде экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун көйгөйлөрүн чечүү үчүн мүмкүн эмес болгондугун түшүнгөн дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн экологиялык системанын сакталуусунда болгон кызыкчылыгы айлана чөйрөнүн жалпы системалуу түшүнүүсүнүн алкагында ишке ашкан Бириккен Улуттар Уюмунун эгидасы менен өткөн эл аралык аракетеринде чагылдырылып, экологиялык кризистен чыгуунун варианттарын активдүү издөөгө, экологиялык коопсуздук жана тийиштүү институционалдык өзгөрүүлөрдүн чөйрөсүндөгү көйгөйлөрдү чечүүдө импульс берип, дүйнөнүн бардык өлкөлөрү үчүн жалпы болгон бир катар принциптерди салыштырмалуу кыска убакыттын ичинде иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк

түзүп, ал эми ал принциптердин негизинде айлана чөйрөнү коргоого багытталган ишмердүүлүк ишке ашып келет. Бул багытта өзгөчө олуттуу мааниге Туруктуу өнүгүү концепциясы ээси, анткени глобалдык деңгээлдеги экологиялык көйгөйлөрдүн түрдүү компоненттерин чечүүгө багытталып, адамдын жашоосу үчүн жагымдуу болгон чөйрөнү түзүүгө багытталган адамдын жана коомдун күнүмдүк ишмердүүлүгүнө экологиялык жаратылышты коргоо түзүмүн интеграциялоо аркылуу айлана чөйрөнү рационалдуу коргоого багытталган чарба ишмердүүлүгүнүн бардык системасынын өнүгүүсүнүн экологиялык системага салыштырмалуу жөнгө салынуусун өзүнүн аракеттеринде приоритеттик маселе катары дүйнөлүк коомчулуктун аныкталуусун негиздеди.

1.2. Экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү боюнча эл аралык коомчулуктун инициативаларынын калыптануусу жана өнүгүүсү

Бардык дүйнөлүк коомчулук экологиялык коопсуздук менен байланышкан иштердин абалы менен тынчсызданып, адамзатын экологиялык бузулуулардан сактоо боюнча аракеттердин бирдиктүү планетардын планын иштеп чыгуу максатында Бириккен Улуттар Уюмунун алкагындагы дүйнөлүк масштабдагы отурумдарда, конференцияларда, саммиттее талкуунун предмети болуп келет. Ошентип ушул эл аралык уюмдун алкагында экологиялык коопсуздук чөйрөсүндөгү принципиалдык мүнөзгө ээ болгон дүйнө таануучулук жана теоретикалык ыкмаларды камтыган маселелери биринчи кезекте жарыкка чыгарылып, ачыкталып, бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн адекваттык институттук элементтерди коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы дүйнөлүк деңгээлдеги көйгөйлөрү талап кылгандыгы аныкталып, экологиялык коопсуздук маселелери боюнча эл аралык документтерди чагылдырылган коопсуздуктун глобалдык системасынын маанилүү компоненти болду.

Экология чөйрөсүндөгү көйгөйлүү багыттар, айлана чөйрөнү системалуу, жалпы түшүнүүнүн алкагында ишке ашкан локалдык аракеттер аркылуу экологиялык коопсуулуктун деңгээлин түшүрүү мүмкүнчүлүгүнүн суроолору жыйырманчы жүз жылдыктын жетимишинчи жылдарында көтөрүлүп, биздин планетабыздын кайра калыбына келбеген жана негизги калыбына келүүчү жаратылыш ресурстарынын калыбына келүү ылдамдыгы алардын колдонуу темпинен бир нече артта калуусу менен түшүндүрүлгөн биздин планетабыздын аягына чыгуусу менен шартталган бүгүнкү экономикалык өсүүсүнүн чегинин бар болгондугу тууралуу фактыны кеңири коомчулукка эл аралык уюмдардын өкүлдөрү биригишип жеткизишкен. Ошону менен биргеликте, өндүрүштүн көлөмүнүн жана Жер шаарынын калкынын өсүүсүнүн көбөйүүсүнүн тенденциясын сактап келсек, анда анын чеги жакынкы келечекте толугу менен реалдуу жакындаганы көрсөтүлгөн[28]. Мындан ары ушул эле мезгилде Швейцариядагы эл аралык семинарда экономикалык өнүккөн эле эмес, ошондой эле өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн глобалдык мүнөздөгү экологиялык коркунучтардын актуалдуулугунун жана цивилизациянын өнүгүүсүнүн натыйжасы катары айлана чөйрөгө зыян таасирдин интенсификациясынын көйгөйлөр көтөрүлүп, анын жыйынтыгында бир жылдан кийин 1972-жылы Стокгольмдо өткөн айлана чөйрө боюнча бүткүл дүйнөлүк конференцияда Декларация[29] жана БУУнун айлана чөйрө боюнча Программасынын глобалдык институт катары түзүлүүсү, бүгүнкү абалда айлана чөйрөнүн комплекстүү анализин жүргүзүү; адамдын айлана чөйрөсүн жана анын келечектеги жашап кетүүсүн коргоону камсыз кылууга чакырылган комплекстик планды түзүү; экологиялык менеджменттин жана анын формаларынын багыттарын аныктоо; экологиялык багыттагы билим берүүнүн, кадрларды даярдоонун,

экологиялык мүнөздөгү көйгөйлөрдүү чечүү боюнча өнүгүп келе жаткан мамлекеттерди каржылык колдоону ишке ашыруунун бүтүндөй системасын түзүү болгон экологиялык мүнөздөгү планетардык масштабдагы маселелерди биринчи жолу көтөрүп, өзүнө камтыган аракеттердин Планы боюнча бир катар маанилүү чечимдер кабыл алынган[30, 89-94б.].

Стокгольмдук конференция улуттук жана эл аралык деңгээлде айлана чөйрөнү изилдөөгө активдүү түрткү түздү, бул чөйрөдөгү укуктук нормалардын жана мыйзамчыгаруучулук инициативалардын пайда болуусуна таасирин тийгизди, айлана чөйрөнү коргоо боюнча кызматташтыктын эл аралык формаларынын пайда болуусун стимулдаштырды. Бул конференция маңызы боюнча глобалдык масштабда жана улуттук деңгээлде заманбап экологиялык саясаттын калыптануусунун баштапкы чекити болду. Дээрлик дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө жаратылыш коргоо багытындагы мамлекеттик ведомстволор түзүлө баштады, глобалдык экосистемада орун алган трансформациялардын үстүнөн мониторинг системасы иштей баштады. Экологиялык мүнөздөгү коркунучтардын локалдык деңгээлин төмөндөтүүгө багытталган иш чаралардын каржылануусу башталып, улуттук экологиялык мыйзамчыгаруучулук иштеле баштады[30, 89-94б].

Стокгольмдук конференцияда айлана чөйрөгө антропогендик таасиринин глобалдык кесепеттеринин жыйынтыгы биринчи жолу чыгарылып, адамдын курчаган айлана чөйрөсүн сактоонун жана жакшыртуунун көйгөйлөрүн чечүүнүн жалпы негизги ыкмаларын иштеп чыгууга биринчи аракеттер көрүлгөн. Анын жыйынтыгында Стокгольмдук декларацияда экологиялык саясаттын максаттары жана маселелери кеңири аныкталган. Бирок Стокгольмдук конференциядан кийин экологиялык көйгөйлөр жөнүндө глобалдык маалымдуулуктун

даражасы кескин өсүп, айлана чөйрөнүн суроолору боюнча эл аралык нормачыгаруучулук ишмердүүлүктүн масштабдары да өскөн. Ошол эле убакытта айлана чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык ишмердүүлүктүн таасиринин чөйрөсү трансчектик жана глобалдык суроолордун чегинен чыгып, конкреттүү чөйрөлөрдө нормативдик жөнгө салууга жана секторлор аралык жөнгө салууга таасирин тийгизген жана ошондой эле экономикалык аспектилердин жана өнүгүүнүн факторлорун комплекстик эске алуунун негизинде айлана чөйрөнүн суроолорун чечүү боюнча маселелерди жөнгө салууга түрткү жараткан[31].

Бул мезгилде бүткүл дүйнөлүк жана жаратылыш мурасын коргоо тууралуу[32], жоголуу коркунучу алдында турган жапайы фауна жана флоранын түрлөрүн эл аралык сатуу тууралуу[33], миграциялаган жапайы жаныбарлардын түрлөрүн сактоо тууралуу[34] конвенциялар жана башка бир топ нормативдик актылар менен эл аралык жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугунун толуктануусу ишке ашкандыгын белгилеп кетебиз. Стокгольмдук конференциянын башкы жыйынтыгы катары жердин экосистемасында туруктуу балансты камсыз кылуу менен адамдын аны курчаган чөйрөдө тийиштүү жашоосуна болгон укугун концептуалдык бекитилүүсү эсептелет.

Глобалдык экономикада илимий-техникалык прогресс өзүнүн позицияларын принципиалдуу өзгөртүп, жыйырманчы жүз жылдыкта жаңы жетишкендиктерге ээ болду. Биринчи планга анын ичинде илимге бай болгон жана ресурсту сактаган технологиялар чыгып, компьютердик технологияларды колдонуу менен айлана чөйрөнү мониторинг жүргүзүү мүмкүнчүлүгү пайда болду. Адамдын аны курчаган айлана чөйрө менен болгон мамилелеринде новаторду дүйнө таануучулук ыкманын пайда болгон идеясы глобалдык экологиялык системанын жашап кетүүсүн жана туруктуу өнүгүүсүн келечектеги муун үчүн бүгүнкү адамзатынын

жоопкерчилиги менен түшүндүрүлөт. Өзүнүн маңызы боюнча «туруктуу өнүгүү» концептуалдык идеяны түзүп, анын алкагында адамзаты түрдүү өлкөлөрдөн жана элдерден турган мозаика катары каралбай, планетардык деңгээлде өзүнүн менчик цивилизациялык ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарынын жоопкерчилигин өзүнө алган глобалдык масштабдагы коомдун түзүлмөсү катары кабыл алынат[35].

Жыйырманчы кылымдын токсонунчу жылдарында Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы экология көйгөйлөрүн жаңы, жогору сапаттуу деңгээлге чыгаруу менен байланышкан чечимдери үчүн зарыл болгон саясий, техникалык жана экономикалык мүнөздөгү шарттарды түзүүгө багытталган теоретикалык жана методологиялык изилдөөлөрдүн негизи катары каралып калды. Бул концепция айлана чөйрө боюнча БУУнун конференциясында экологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча суроолорго комплекстик ыкмага багытталган стратегия катары аныкталган. Бул иш чарада маанилүү чечимдерди кабыл алууну шарттаган конференциянын өзгөчөлүгү болуп илимий иш чарага дүйнөнүн бардык мамлекеттеринин башчыларынын катышуусу эсептелип, бул глобалдык ишти “Жердин Саммити” деп атоого негиз түздү. Бул жолугушууда төмөнкүнү камтыган декларация кабыл алынган: “туруктуу өнүгүү үчүн айлана чөйрөнү коргоо өнүгүү процессинин ажырагыс бөлүгүн түзүүсү абзел жана бул процесстен өз алдынча каралууга мүмкүн эмес” [36].

Дүйнөлүк коомчулук тарабынан бар болгон көптөгөн экологиялык көйгөйлөрдүн билүүсү жана анын чечилүүсүнүн зарылдыгын максаттаган конференциясынын негизги тематикасы бул чечимдердин кабыл алынуусун шарттады. Өнөр жайлык өнүгүү бүгүнкү коомдун жашоо шарттарынын жана өнүгүүсүнүн негизи болгондугу баарыбызга белгилүү. Бирок бул процесс көп учурда анын түгөнүүсүн эске албай, айлана чөйрөгө чоң зыянын тийгизүү менен ишке ашып келет. Ошондуктан

адамдын ишмердүүлүгүнүн басымы аркылуу тез арада деградацияга дуушар болгон айлана чөйрөнүн сакталуусу глобалдык жалпы дүйнөлүк мүнөзгө ээ жана бардык мамлекеттерди жана ар бир адамды өз алдынча тиешеси бар[37].

Аталган иш чарага катышкан өлкөлөр шаарлардын өнүгүүсү, энергия, суу, азык-түлүк жана экосистема менен байланышкан чакырыктарды эске алуу менен туруктуу өнүгүү чөйрөчүндөгү көптөгөн көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун аныктап, төмөнкү чараларды ишке ашыруу аркылуу аталган ыкмаларды колдонуунун жолдорун табууга аракеттерин жасашты: жакырчылыкты тамырынан жок кылууга өзгөчө көңүл бөлүү менен экологияга коопсуздуу болгон экономикага өтүү; океандарды балык кармоодон, деңиз экосистемасын бузуудан жана климаттын өзгөрүүсүнүн терс таасиринен коргоо; шаарларды рационалдуу жабдыктоо жана жашоого жагымдуу шарттарды түзүү; кайра калыбына келүүчү энергиянын булактарын кеңири колдонуп, көмүр кычкылынын таштандыларынын көлөмүн азайтып, бир эле убакытта экономикалык өсүүгө түрткү жаратып имараттардын сыртында жана ичинде айлана чөйрөнү булгоонун масштабдарын азайтуу; жумуш орундарын жана кирешени, биотүрдүүлүктү, таза сууну жана токойлор менен камсыз болгон медициналык препараттарды эске албаганда да парниктик газдардын чыгуусунун натыйжасында климаттын өзгөрүүсүнөн болгон зыяндан качууга мүмкүнчүлүк жараткан токойлордун кыйроосунун кыскаруусун камсыз кылган токойлордун натыйжалуу башкарылуусу[38].

Бул конференция менен түздөн түн байланышкан башка маанилүү жагдайды айлана чөйрөнү коргоого ишмердүүлүгү багытталган бейөкмөттүк уюмдардын көбөйүүсүнө импульс бергендиги түзөт, анткени глобалдык көйгөйлөрдү чечүүгө локалдык коомчулуктарды жана коомдук

уюмдарды катыштырбастан туруп айлана чөйрөнүн абалынын жакшыртылуусу тууралуу реалдуу кеп болуусу мүмкүн эмес[39].

Жарандык коом үчүн анын глобалдык форматында экологиялык коопсуздуктун кепилденгендигинин көйгөйлөрү биринчи орунда ээлейт. Мамлекеттик эмес уюмдардын деңгээлинде коопсуздуктун бул түрүн камсыз кылуу мамлекеттер аралык уюмдардын алкагында чечилүүсүнө караганда натыйжалуураак болуп эсептелет, анткени алар анчалык деңгээлде бюрократиялашкан эмес жана айлана чөйрөдө пайда болгон тигил же бул негативдик көрүнүштөрдү коррекциялоого багытталган өздөрүнүн аракеттеринде ийкемдүүрөк жана мобилдүү. Бул саммиттин ишинде маанилүү орунду климаттын өзгөрүүсү[40] жана биологиялык түрдүүлүк[41] тууралуу эл аралык маанилүү конвенциялардын кабыл алынуусу; айлана чөйрөнү сактоо чөйрөсүндө аракеттерге жетектеме катары келе жаткан жыйырма биринчи кылымда күн тартибин аныктоо; Туруктуу өнүгүү боюнча БУУнун комиссиясынын[42] түзүлүүсү; Чөлгө айлануу менен күрөшүү боюнча Конвенциянын[43] ишинин башталуусу жана ошондой эле токойлорго болгон принциптер тууралуу арыздар ээлейт[44].

Чөлдөө ал көпчүлүк ойлогондой чөлдөрдүн кеңейишин билдирбеген курч көйгөй болуп саналат. Бул эрозия, жерди ашыкча пайдалануу, жайыттын көптүгү, сугаруунун туура эмес ыкмалары жана токойлордун кыйылышы менен айлана-чөйрө адамдардын иш-аракеттеринен улам кургатылган кургакчыл аймактардагы жердин деградация процесси.

Адамдардын экономикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы чөлдөрдүн аянты көбөйүүдө, ал буга чейин жалпы жер аянтынын дээрлик жарымын ээлеп алган. Эл аралык коомчулук чөлдөшүү дүйнөнүн бардык аймактарындагы көптөгөн өлкөлөр үчүн ири экономикалык, социалдык жана экологиялык көйгөй экендигин узактан бери таанып келишкен.

Ошол себептен, жогоруда белгиленгендей, БУУнун чөлдөштүрүү менен күрөшүү боюнча конференциясы чөлдөштүрүү менен күрөшүү боюнча иш-аракеттер планын кабыл алган, анда БУУнун иш-аракеттеринин өзгөчө багыты катары кийинки жылдарда чөлдөшүүгө каршы күрөшүү пайда болот. Тилекке каршы, ушул жана башка аракеттерге карабастан, эксперттер кургак, жарым-жартылай кургак жана кургак суб-нымдуу аймактарда жердин деградациясы көйгөйү начарлап кетти деген тыянакка келишкен болсо да, кээ бир ийгиликтерге жетишкен.

Бул контекстте Африка аймагындагы кырдаалды карасак болот, анда жаратылыш ресурстарын жөнгө салуу жана экологиялык кырсыктардын алдын алуу боюнча мамлекеттердин өз ара аракеттенүүсү жана өз ара жоопкерчилиги өзгөчө курч турат. Мисалы, Африкада экологиялык коопсуздуктун эң чоң көйгөйлөрүнүн бири суунун жетишсиздиги жана өнөкөт кургакчылык коркунучунан улам айыл чарба өндүрүшүнүн төмөндөшү менен аныкталат. Буга байланыштуу, кургакчылыкка байкоо жүргүзүү боюнча регионалдык тутумдар, анын ичинде Африканын өкмөттөр аралык кургакчылыкты башкаруу боюнча башкармалыгы тарабынан түзүлгөн регионалдык эрте эскертүү тутуму түзүлдү. Кургакчылыктын жана суу ташкынынын терс кесепеттерин азайтуу үчүн кургакчылыктын интенсивдүүлүгүн, узактыгын жана көлөмүн жана алардын айыл чарба өндүрүшүнө тийгизген таасирин көзөмөлдөө жана кургакчылык жөнүндө эрте эскертүүлөрдү бүткүл чөлкөмдүн өлкөлөрүнө жөнөтүү үчүн Климатты божомолдоо жана прикладдык климатология борбору түзүлгөн.

Азыркы учурда, өлкөлөрдүн экономикалык өз ара көз карандылыгы өсүп жаткан шартта, дагы бир көйгөй пайда болду - бул табигый ресурстар үчүн согуштун жана жаратылыш ресурстарын глобалдык бөлүштүрүүнүн коркунучун туюндурган жаратылыш ресурстары,

ошондуктан эл аралык режимди түзүүгө салым кошо турган эл аралык экономикалык жана экологиялык укуктук ченемдерди иштеп чыгуу зарылдыгы айдан ачык. Жаратылыш ресурстарын бөлүштүрүү жаатында акылга сыярлык кызматташтык, бул Экономикалык Кызматташтык жана Өнүгүү Уюму тарабынан эл аралык деңгээлде жоопкерчиликти, анын ичинде булганычтардын экономикалык жана экономикалык басмырлабоо принцибин иштеп чыгуу демилгесин көтөргөн. Бул регламенттерде булгоочу чөйрө айлана-чөйрөнүн алгылыктуу абалын камсыз кылуу үчүн азайтуу чараларын жүзөгө ашырууга кеткен чыгымдарды жабышы керектиги белгиленген. Айлана-чөйрөнүн булганышы мамлекеттик чек араларды билбейт, башкача айтканда, мамлекеттин көзкарандысыздыгы анын мамлекеттик чек араларында жайгашкан ресурстардын ошол бөлүгүнө жайылтылгандыгын баса белгилөө маанилүү. Демек, жалпы жаратылыш ресурстарын коргоонун, коргоонун жана зыяндын алдын алуунун эффективдүү жолу болуп, жалпы жаратылыш ресурстары жайгашкан мамлекеттердин бирдиктүү укуктук ченемдерди колдонушу болуп саналат, бул экономикалык басмырлоодон тезисти ишке ашыруу зарылчылыгына алып келет. Ушул жобого ылайык, мамлекеттер экстерриториялык жана улуттук экологиялык зыянга бирдей чен-өлчөм менен карашы керек.

Чек аралардагы сууларды коргоо жана пайдалануу маселелери бассейндин экосистемаларын туруктуу өнүктүрүүнүн максаты болуп саналат, анын ичинде суунун сапатын сактоо жана жакшыртуу жана булганууну азайтуу, организмдердин популяциясын коргоо ж.б. Дүйнөлүк экономикалык кризис дүйнөлүк экономиканы жашыл экономикага өткөрүү үчүн түп-тамырынан бери кайра түзүүгө шарт түзүп жаткандай сезилет, бул энергетика, айыл чарба, соода жана өнөр жай чөйрөсүндө экологиялык таза технологияларга инвестицияларды билдирет.

Белгилей кетүүчү нерсе, экологиялык коопсуздук институтун түзүүнүн саясий жана регионалдык өзгөчөлүктөрү жаратылышты жаратуучу адамдын иш-аракеттерин айлана-чөйрөнү жөнгө салуу боюнча саясий жана укуктук ченемдерди түзүү процесси жүрүп жаткандыгын баса белгилөөгө мүмкүндүк берет, ал климаттын өзгөрүшү, чөлгө айлануу, токойлордун кыйылышы ж.б. алардын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн тандоо бүткүл дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүү багытына же энергияны үнөмдөөчү технологияларды түзүүгө, же экологиялык чыңалууну күчөткөн экстенсивдүү технологияларга карай көз каранды болот, бул болсо жашыл экономика концепциясын трансулуттук корпорациялардын жана мамлекеттик компаниялардын тажрыйбасына киргизүүнү экономикалык инновациялык факторун кылууну талап кылат.

Рио-де-Жанейролого БУУнун конференциясынын форматында айлана чөйрөнүн маанилүү көйгөйлөрүн талкуулоо менен биргеликте, экономикалык өнүккөн мамлекеттердин жана өнүгүп келе жаткандардын туруктуу өнүгүүгө өтүүдөгү тең эмес потенциалынын жарыялангандыгын белгилеп кетүү зарыл. Жаратылыш менен ар бир адамдын гармониялык саламаттык жана продуктивдик жашоосуна болгон тең укуктарын тануу адам укуктарынын институттарынын жаңы компоненти болгон экологиялык укуктардын пайда болуусунун башы болуп эсептелди. Дүйнөнүн жүз элүүдөн ашык мамлекеттеринде түрдүү деңгээлдерде туруктуу өнүгүү идея катары конкреттүү аракеттерди ишке аша баштады. Айтылгандын жыйынтыгында эл арлык деңгээлде экономикалык, азык-түлүктүк, экологиялык, коомдук, жеке жана саясий коопсуздукту жана ошондой эле саламаттыгына болгон коопсуздукту түзгөн адамдын

коопсуздугунун негизине өзгөчө маани бөлүнөт. Ошентип глобалдык масштабдагы экологиялык коопсуздук биринчиден цивилизациянын анын өнүгүү процессинде керектөө менен экосистеманын мүмкүнчүлүгүнүн ортосундагы балансты тийиштүү камсыз кылуу менен шартталган адамдын айланы чөйрөсүнүн туруктуулугу менен байланышкан көйгөйлөрдү түзөт. Минералдык жана жаратылыш ресурстарынын түгөөсү, азык-түлүктүн жана суунун дефицити, климаттык шарттардын трансформациясы жана жердин деградациясы сыяктуу глобалдык деңгээлдеги башка көйгөйлөр планетардык экологиялык туруктуулуктун бузулуусунун кесепети же ресурсу болуп эсептелет.

Экологиялык коопсуздук чөйрөсүндөгү өткөрүлүп жаткан иштер бул багыттагы эл аралык коомчулуктун чоң салымына карабастан системалуу түрдө талданып, жетиштүү сынга алынып келет. Миң жылдыктын Саммитинде баяндоочулар мезгил өткөндөн кийин айлана чөйрөнүн абалы менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү жаатында кардиналдык жакшыртууларга жетишүү болгон жоктугун белгилешип, азыркы этапта келечектеги муундун өздөрүнүн керектөөсүн эркин канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн камсыздоо боюнча реалдуу кадамдарын бүгүнкү эл аралык коомчулук жасай албагандыгын айтышып, жаратылышты туруксуз колдонгондугуна көрсөтүшүп, экологиялык менеджментти катуу сынга алышты[45].

Түштүк Африкада жогорку деңгээлдеги бүткүл дүйнөлүк жолугушууда катышуучулар туруктуу өнүгүүнүн стратегиясынын приоритеттик маанисин таанышып, аны менен бирге күн тартибине адамзаты үчүн эң коoптуу болгон коркунучтарды жана туруктуу өнүгүүгө болгон максатка жетүү үчүн кыйынчылыктарды өтүүнүн жолун аныктап, айлана чөйрө менен байланышкан көйгөйлөрдүн түзүлүүсүнүн концептуалдык векторун белгилешти. Ошону менен бирге, адамдын

жашоо тиричилигинин жана анын чарбалык ишмердүүлүгүнүн кызыкчылыгы үчүн маанилүү ресурстарды жана кызматтарды камсыз кылган экосистемасынын бүтүндүгүнө дагы да чоң таасирин тийгизет. Туруктуу жана комплекстик негизде жаратылыш ресурстарын рационалдык колдонуу туруктуу өнүгүү үчүн олуттуу мааниге ээ. Ошого байланыштуу жаратылыш ресурстарын деградациялоого болгон бүгүнкү күндө отурукталган тенденцияны жакын арада жеңүү үчүн экосистеманы коргоо жана жерди, сууну жана тирүү ресурстарды камсыз кылуу жана ошондой эле регионалдык, улуттук жана жергиликтүү потенциалдарды бекемдөө чөйрөсүндө максаттыык көрсөткүчтөрдү улуттук жана тийиштүү учурларда регионалдык деңгээлдерде бекитилүүсү абзел болгон стратегияларды ишке ашырууга өтүү зарыл[46].

Акыркы он жылдыктардын ичинде климаттык өзгөрүүлөрдүн темасы өзгөчө илимий талаштарда, илимде эң курч жана эң көп колдонулгандардын тизмесинде болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Ошону менен биргеликте, адамдын ишмердүүлүгү менен чакырылган климаттык өзгөрүү суроолору өзгөчө маанилүү маселелерди түзүп келет. Глобалдык жылуу ушул өзгөрүүлөрдүн, ошондой эле антропогендик келип чыгууга ээ болгон көрүнүш катары айлана чөйрөнү коргоонун жалпы көйгөйлөрүнүн алкагында пайда болгон маанилүү илимий түзүмдү өзүндө айкалыштырган популярдуу сөз айкалышы катары колдонулду[47]. Глобалдык жылууну шарттаган кооптуу тенденцияларды дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрү тарабынан таанып билүү жыйырманчы жүз жылдыктын аягында орун алып, планетанын климаттык балансын позитивдик траснформациялоонун негизги шарты катары бааланып келген атмосферага көмүрк ычкыл газын чыгаруунун лимиттөөсүнө багытталган чаралардын иштелип чыгуусуна алып келди. Планетардык көйгөйлөрдү жөнгө салууга парниктик газдардын атмосферага чыгуусун чектөөгө же

стабилдештирүүгө өнүккө өлкөлөрдү жана өткөөл экономикасына ээ болгон өлкөлөрдү милдеттеген Климаттын өзгөрүүсү тууралуу чектөө конвенциясына[40] кошумча документ катары эл аралык келишимдерде чагылдырылган, Японияда иштелип, кабыл алынган концепция багытталган. Бул протокол улуттук, регионалдык же эл аралык рынокто парниктик газдарды мамлекеттердин территориясында атмосферага тыштоону сатып алууга же сатууга мамлекеттер же кээ бир чарбалык субъектилер ээ болгон рыноктук жөнгө салууга – парниктик газдарды атмосферага тыштоонун квотасын эл аралык соодалашуу механизмине негизделген айлана чөйрөнү коргоо тууралуу биринчи глобалдык келишим болуп эсептелди[48]. Көрсөтүлгөн протоколго кол койгон өлкөлөр маңызы боюнча атмосфералык таштандыларды чектөө өнөр жай өндүрүшүн кайрадан жабдыктоо менен байланышкан кошумча олуттуу чыгымдарды талап кылгандыгына байланыштуу өздөрүнө каржылык-экономикалык мүнөзгө ээ болгон милдеттенмелерди алышкан.

Атмосфералык абаны коргоого Туруктуу органикалык булгоолор тууралуу Стокгольмдук конвенциянын[49] негизги жоболору да ошондой эле багытталып, мындай векторлорду ишке ашырууну максаттайт: химиялык заттардын антропогендик булактардын таштандыларынын жыйындысын алардын өлчөмүн туруктуу минимазациялоо жана мүмкүн болгон учурда толугу менен жок кылуу максатында кыскартуу; булактардын кадастларын иштеп чыгууну жана аны ишке киргизүү жана таштандыларды баалоону камтыган бар болгон жана прогноздолгон таштандыларды баалоо; Конвенциянын пландарына тиешелүү суроолор тууралуу маалымдаалуулукту жогорулатууга, кадрларды даярдоого көмөктөшүү; туруктуу өнүгүү стратегиясында максатка ылайыктуу болгон учурда туруктуу болгон органикалык булгоочулар боюнча улуттук пландардын аткарылуусуна каражаттардын колдонулуусун жана керек

болгон учурунда аларды түзүүнү кийирүү; туруктуу органикалык булгоочуларды камтыган таштандыларды экологиялык коопсуз жол менен иштетүүнү, чогултууну, транспорттоону жана сактоону камсыз кылуу үчүн чараларды кабыл алуу[50].

Экологиялык коопсуздук боюнча эл аралык жеңгээлдеги иш чараларда адамзатына климаттын өзгөрүүсүнүн кооптуулугу көп көтөрүлө баштап, ал илимий иштерде катышкандар климаттын трансформациясынын көйгөйлөрүнүн экономикалык өнүгүүгө жана ошондой эле коомго жана глобалдык экосистемага тийгизген шартталган потенциалдык зыяндын ортосундагы байланыштын реалдуулугун баса белгилешти. Климаттын трансформациясынын көйгөйлөрү глобалдык масштабга ээ болгондугу тууралуу жагдайды эске алуу менен бул көрүнүш менен күрөшүү боюнча аракеттерди координациялоо анын кесепеттерин жок кылууга багытталган ишмердүүлүк менен биргеликте мындай аракеттерди жалгыз гана глобалдык деңгээлде аткаруу ийгиликтүү болуусу мүмкүн. Климаттын глобалдык трансформациясы менен байланышкан көйгөйлөр боюнча Индонезияда 2007-жылы өткөрүлгөн конференцияда бүгүнкү муун тийиштүү жооп бере турган аныктоочу чакырыкты түзгөн глобалдык жылуу, климаттын трансформациясы менен дүйнөлүк коомчулуктун күрөшүүсү менен байланышкан чаралардын талкуулануусу менен шартталган антропогендик факторлордун жаратылыш чөйрөсүнө болгон басымын азайтууга багытталган жаратылышты коргоонун узак мөөнөттөгү программасын ишке ашыруу ишинде улантуучулукту сактоонун зарылдыгы белгиленген. Климаттык өзгөрүүлөрдүн кесепеттеринин адаптациялоонун, парниктик газдардын көлөмүн азайтуунун, таза технологиялардын өнүгүүсүнүн жана эмиссиялардын адаптациялануусу жана анын көлөмүн азайтуусу боюнча иш чараларды каржылоонун

көйгөйлөрү камтылган жактардын макулдугун талап кылган негизги маселелерди конференциянын катышуучулары белгилешти[51]. Климаттын глобалдык трансформациясы менен байланышкан буга чейин белгиленген көйгөйлөрдү кароо климаттын өзгөрүүсүнүн жана бүгүнкү мезгилдин негизги чакырыктарынын чөйрөсүндөгү коркунучтарды жок кылууга багытталган келишимдердин маанилүү кадамы болуп саналат. Климаттын өзгөрүүсү ишмердүүлүктүн мындай бардык тармактарына тиешелүү – энергетика жана экономикадан саламаттыкты сактоо, азык-түлүк, өнүгүү жана коопсуздукка чейин. Башка эч бир көйгөй мындай жалпы солидардуулуктун зарылдыгын талап кылган көрүнүктүү айкын далили боло албайт. Башка эч бир көйгөй дүйнйқлкү экономиканын автивдештирилүүсүнүн жана стабилдүү өнүгүүсүнүн камсыздалуусунун көйгөйлөрүнө түздөн түз мамилеге ээ эмес. Аягында мындан башка көйгөйдөн адамзатынын бардыгынын жашап кетүүсү көз каранды эмес[52].

2009-жылы Данияда өткөн конференция ошондой эле климаттын өзгөрүүсүнүн көйгөйлөрүнө арналып, Бириккен Улуттар Уюму тарабынан жыйынтыктоочу макулдашылган документтин иштелүүсү үчүн зарыл болгон чаралардын кабыл алынуусунун жана саясий эрктин зарылдыгынын саясий алдын алуучулугун иштеп чыгуу максатында уюштурулган. Бул конференцияда дүйнө лидерлери фундаменталдык көйгөйлөрдү талкуулашты, алдында турган сүйлөшүүоөр үчүн жалпы позицияны жана жетектөөчү принциптерди ал сүйлөшүүлөрдүн катышуучулары үчүн иштеп чыгышты[53]. Бул конференциядан күтүлгөн жыйынтыктар тилекке каршы ишке ашпай калды жана бул глобалдык климаттык трансформацияга антропогендик факторлордун реалдуу таасиринин көлөмү тууралуу дүйнөлүк коомчулуктун дискуссиясынын узакка созулгандыгын кесепети болду.

Жогоруда айтылгандар дүйнөнүн көптөгөн региондорунда мамлекеттин жана ишкерлердин климаттын өзгөрүшүн жана башка экологиялык көйгөйлөрдү алдын алуу программаларына инвестициялоого көп көңүл бурулуп жаткандыгын далилдейт. Мисалы, шамал энергиясын жана башка жаңылануучу энергия булактарын өнүктүрүүдө, ошондой эле биоотун өндүрүүдө. Акыркы жылдары бир нече трансулуттук компаниялар айлана-чөйрөнү коргоо көйгөйлөрүн үнөмдүү чечүү жолдорун издөө иштерин күчөтүштү.

Мындай тенденцияны, экологиялык коопсуздук тутумун калыптандыруунун регионалдык аспектилери жөнүндө белгилөө маанилүү, мисалы, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо үчүн компенсация жөнүндө мыйзамдарды кабыл алуу, бул айлана-чөйрөнү коргоонун жаңы ыкмаларын жана түрлөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, бул дагы бир жолу баса белгилейт, дүйнөлүк өнүгүүнүн багыты мамлекеттердин жакынкы жылдардагы экономикалык өнүгүүсүндөгү тандоосуна жараша болот: же энергияны үнөмдөөчү технологияларды түзүүгө, же экологиялык чыңалууну күчөткөн экстенсивдүү өлкөлөргө.

Туруктуу өнүгүү принциптерин ишке ашыруу багытындагы белгилүү бир ийгиликтер региондук деңгээлдеги экологиялык коопсуздук жаатындагы жетишкендиктерге байланыштуу. Айрым өлкөлөрдө пландар бекитилген жана туруктуу өнүгүү боюнча атайын институттар түзүлгөн, аларды жүзөгө ашырууга жооптуу, кээ бир өлкөлөрдө кээ бир экологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча иштер күчөтүлгөн. Күйүүчү майдын сапатын, коомдук транспорттун тутумун жакшыртуу, абанын сапатын жакшыртуу жаатында жетишкендиктер бар; суу боюнча жаңы мыйзамдар кабыл алынды; каттуу таштандылар боюнча жергиликтүү системаларды көзөмөлдөө реформалары өткөрүлдү. Бирок бул чаралар өнөр жайды өнүктүрүүнүн экологиялык кесепеттерин алдын алуу үчүн

жетишсиз. Ошондуктан, индустриалдык коомдун өнүгүшү, салттуу негизделген өндүрүштүн жана керектөөнүн режимин өзгөртүү жөнүндө маселе көтөрүлүүдө.

Заманбап мезгилде жашыл өсүүнүн же экологиялык таза өсүүнүн модели катары аныкталган жаңы моделдин калыптанышы иштелип жатат. Экологиялык таза өсүү концепциясы бардык экономикалык субъекттер тарабынан жаратылышка келтирилген зыянды минималдаштырууну билдирет: айлана-чөйрөнүн булганышына каршы иш-чаралардын натыйжалуулугун жогорулатуу; ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды колдонуу. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн алдында турган кыйынчылык жетиштүү деңгээлде татаал - алар ушул эки факторду эске алуу менен өнөр жай революциясын жасашы керек.

Калктын учурдагы көйгөйлөргө көңүлүнүн көбөйүшү экологиялык программаларды ишке ашыруунун ийгилигине таасирин тийгизет, алар көбүнчө өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан региондордо активдүү иштеп жаткан бизнес түзүмдөрүнүн позицияларына көз карады. Учурдагы топтолгон жагдайлар алардын көз караштарына таасирин тийгизет. Бул жагдайларга калктын экологиялык талаптарынын жогорулашы жана биринчи кезекте, рыноктук суроо-талап механизми аркылуу экологиялык кызыкчылыктары компаниялардын айлана-чөйрөнү коргоо көйгөйүнө мамилесине таасир этиши мүмкүн. Коомдук пикирлер - бул мамлекеттин көңүлүн экологиялык көйгөйлөргө бура турган кубаттуу күч, ал эми ишкерлер коомдогу орду жөнүндө ойлонушу керек. Кооптуу тармактардын жабылышынан коркуу, продукцияны сатуудагы кыйынчылыктар ишкерлерди экологиялык коопсуздуктун кызыкчылыктарын жетекчиликке алууга мажбурлайт. Түздөн-түз эл аралык экологиялык уюмдар жана каржы институттары аркылуу же экономиканы жана рыноктук механизмдерди эл аралыкташтыруу аркылуу

кыйыр түрдө жүргүзүлүп жаткан дүйнөлүк коомчулуктун таасири кыйла натыйжалуу жана жергиликтүү ишкерлерди экологиялык көйгөйлөргө карата мамилесин өзгөртүүгө мажбур кылат. Акырында, бул экологиялык долбоорлорго инвестициялоонун жана өлкөнүн ичинде дагы, дүйнөлүк базарларда дагы анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында өндүрүштү технологиялык жактан кайра жабдуунун экономикалык негиздүүлүгүн түшүнгөн, бизнестин өз кызыкчылыктары.

Дүйнөлүк рынокко багытталган жана жаңы экологиялык талаптарга ылайыкташууга аргасыз болгон компаниялардын стратегиясына акыркы ой жүгүртүүлөр басымдуулук кылат. Мисалы, боёктордун айрым түрлөрүн колдонууга тыюу салуунун кабыл алынышы тышкы рынокто иштеп жаткан текстиль компанияларын экологиялык таза заттарды колдонууга өтүүгө түрттү.

Өздөрүнүн экологиялык имиджин жогорулатуу маселесин эң көп ойлонгон компаниялардын катарында дүйнөлүк рынокто өз позициясын бекемдөөгө умтулган, ири эл аралык ишкер байланыштарга ээ ири мамлекеттик энергетикалык жана металлургиялык ишканалар бар. Мындай ишканалар үчүн алардын ишмердүүлүгүн жашылдандыруу - бул тобокелдиктерге жол бербөөнүн мүмкүнчүлүгү: кирешени жоготуу, абройун жоготуу, рынокдогу үлүш. Эми персонал үчүн коопсуздук талаптарын, ошондой эле экологиялык коопсуздукту этибарга албаган компаниялар эл аралык мамилелерди орнотууда көйгөйлөргө туш болору түшүнүктүү. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, өлкөнүн экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө болгон кызыгуу деңгээли анын дүйнөлүк экономикага интеграциялануу деңгээлинин жогорулашы менен өсөт. Ошол эле учурда, өлкөнүн же компаниянын соода кызыкчылыктары менен анын экологиялык стратегиясын жөнгө салуу ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Буга көпчүлүк тарабынан кабыл алынган

жашылдандырууну сатып алуу тенденциясы жардам берет, бул өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн алардын жеткирүүчүлөрүн туруктуу өндүрүш стандарттарын жетекчиликке алууга мажбурлайт. Жаңылануучу энергия булактарын өнүктүрүүгө жумшалган инвестициялар чоң экономикалык жана экологиялык натыйжа берет. Шамал электр энергиясын өндүрүү рыногунда бир аз ийгиликтерге жетишти, бирок күн энергиясын өндүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Күн батареяларын пайдалануу салттуу энергия булактарына ээ болбогон айыл тургундары үчүн өзгөчө мааниге ээ.

Таза өндүрүш өнөр жайда гана эмес, айыл чарбасында дагы өнүгүү мүмкүнчүлүгү бар. Өнүккөн өнөр жай өлкөлөрүндө органикалык азык-түлүккө болгон суроо-талаптын кеңейиши өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, мисалы, органикалык жер семирткичтерге негизделген айыл чарба азыктарын экспорттоо. Компаниялардын экологиялык жагдайларды эске алуусунун эң маанилүү себептеринин бири да компаниялар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдүн пайда болушу. Ошол эле учурда, алардын ишмердүүлүгүнө экологиялык компонентти кошуу өнүгүүгө тоскоол болгон тоскоолдук катары эмес, барган сайын кошумча мүмкүнчүлүктөр чөйрөсү, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуунун жаңы каражаты катары каралат.

Айлана-чөйрөнү коргоо чаралары көбүнчө өндүрүш чыгымдарын азайтуу, таштандыларды минималдаштыруу жана кайра иштетүү аркылуу чыгымдарды түздөн-түз үнөмдөөгө алып келет. Чийки затты жана энергияны керектөөнү үнөмдөө боюнча иш-чаралар компаниялар үчүн пайдалуу болуп, алардын атаандаштык абалын чыңдоо, бул үчүн электр энергиясын үнөмдөөчү жаңы жарык берүү тутумдарын, натыйжалуу жылытуу, желдетүү жана кондиционерлөө тутумдарын киргизүү жана башка иш-чаралар аркылуу керектөөчүлөр үчүн кызмат көрсөтүүлөрдүн

баасын көтөрбөстөн, энергияны үнөмдөө боюнча тийиштүү программалар иштелип чыгууда. Жашыл экономика деп аталган жаңы ыкманы калыптандыруу процесси андан ары өркүндөтүлдү, ага ылайык, фирмалар өз товарларынын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин товарлардын өндүрүш мезгилинен баштап, токтоп калгандан кийин утилизациялаштырууга чейин карап чыгышат. Мисалы, текстиль продуктуларын өндүргөн компаниялар футболкалар сыяктуу пахталарды өстүрүү (химиялык жер семирткичтерди чачуу, сугаруу ж.б.), жашыл экологиянын принциптерин карманат, ошондой эле өндүрүш калдыктарынан жаңы өнүмдөрдү жаратышат. Эксперттер экологиялык товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн рыногун бир добуштан абдан сыйымдуу жана дүйнөдөгү эң динамикалуу өнүгүп жаткан рынок деп баалашат. Дүйнөлүк экономиканын орточо өнүгүү темпинен бир кыйла ашкан темп менен анын өсүшүнүн туруктуу тенденциясы байкалууда.

Негизги көз караштардан айырмаланып, экологиялык факторду эске алган жана эң катуу экологиялык стандарттарга ээ болгон өлкөлөр, эреже боюнча, бул тез өнүгүп жаткан рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү болушат жана анын талашсыз лидерлери экономикалык өнүгүүнүн экологиялык багыттагы моделин биринчилерден болуп кабыл алган мамлекеттердин компаниялары болуп саналат. Америка Кошмо Штаттары, Япония, Германия жана башка Европа өлкөлөрү экологиялык өндүрүштү түзүүдө жана экологиялык өнүмдөрдү экспорттоодо маанилүү тенденцияны белгилешет, айрыкча таштандыларды башкаруу жана суу тазалоо жаатында,.өз убагында мыйзам чыгаруучу жана экономикалык инструменттерди колдонуу шарты менен, анын чегинде жакынкы бир нече жылдын ичинде бул өлкөлөр булганууну контролдоочу технологияларды сатуунун эң тез өсүп жаткан базарларына айлана алышат.

Заманбап мезгилде экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө бизнес коомчулугунун көңүлүн буруу максатында ишкерлерди туруктуу өнүгүүгө кызыктырган айлана-чөйрөнү башкаруу, мамлекеттердин жана корпорациялардын ишин координациялоо боюнча өндүрүштүк конференцияларга, ошондой эле бир катар башка уюмдарга өзгөчө көңүл бурулууда. Түзүлгөн ишкердик уюмдарынын кеңештери өз демилгелери менен өз мүчөлөрү үчүн экологиялык жогорку стандарттарды белгилешти, биринчилерден болуп жоопкерчиликтүү жүрүм-турум программасы, ага ылайык, компаниялар өз продукцияларын өмүр бою көзөмөлдөп турушат жана экологиялык принциптерди сакташат. Экологиялык стандарттар жаатында ишкердик ишмердүүлүктү жөнгө салуунун маанилүү куралы болуп, экологиялык салыктар жана субсидиялар, эмиссияларга квоталар, айрым жаратылыш ресурстарына (жер, суу, токой) ээлик укугун аныктоодо, кайтарып алуу милдеттенмелери, айрым өнүмдөрдөгү кайра иштетилген материалдардын камтылышына бир катар жана башка талаптар да саналат.

Компаниянын деңгээлиндеги айлана-чөйрөнү коргоо каражаттары өз кезегинде куралдардын бүтүндөй комплексин камтыган абдан заманбап жана маанилүү, алардын ичинен эң негизгиси курчап турган чөйрөнү баалоо жана анын продукциянын жашоо циклин баалоо, эко-таңгак, экологиялык текшерүү, эко-маркировка, экологиялык отчет, айлана-чөйрөнү башкаруу болуп эсептелинет. Атмосферада көмүр кычкыл газынын топтолушу жылуулукка алып келип, уюлдук муздун эришин тездетет жана натыйжада дүйнөлүк океандын деңгээлинин көтөрүлүшүнө алып келет деп болжолдонууда. Натыйжада, бир катар жээк аймактарын суу каптап, табигый кырсыктар көбөйөт; дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө ири экономикалык жоготууларга алып келген оорулардын саны өсөт.

Мындан тышкары, азыркы адамзаттын жаратылышты жаратуу иш-аракеттери кеңири аймактардын токойлордун кыйылышына алып келди. Ушуга байланыштуу эл аралык уюмдар токойлордун кыйылышы жана токой соодасынын жүрүшүн көзөмөлдөп, өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө токой чарбасынын ишмердүүлүгүндө жардам беришет, анткени токойлордун бардык түрлөрү экосистемалар үчүн маанилүү, жер бетиндеги өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын түрлөрүнүн жарымы тропикалык токойлордо жайгашкан, көбүнчө дээрлик какыраган топуракта өсүп тургандыктан, алардын кесилиши жана өрттөлүшү жука гумустун катмарын жаан менен жууп кетишине алып келет, натыйжада бир кезде токой менен капталган көп жерлер чөлгө айланган.

БУУнун документтеринде айлана-чөйрөнү коргоо маселелерин жана заманбап коомдун өнүгүү көйгөйлөрүн өз ара байланышкан жана макулдашылган башкаруу жана саясий иш-чаралар аркылуу гана чечүү мүмкүн экендиги баса белгиленет. Туруктуу өнүгүү үчүн башкаруу аткаруу бийлигинин натыйжалуу административдик органдарын, ошондой эле колдоочу укуктук жана ченемдик укуктук базаны талап кылат. Бирок, башкаруу режимдери айлана-чөйрөнү коргоо жана өнүгүү маселелерине байланыштуу олуттуу түрдө өнүгүп келе жатат. Ошентип, айлана-чөйрөнү сактоо жана коргоо боюнча келишимдердин, мыйзамдардын жана иш-аракеттердин пландарын жетекчиликке алган мамлекеттик органдардын регионалдык жана жергиликтүү деңгээлдеринде кеңейтилген тутум түзүлдү; глобалдык деңгээлде мамлекеттердин саммиттеринин алкагында бирдиктүү максаттар аныкталды жана глобалдык экологиялык саясаттын негизги багыттары белгиленди.

Ушул саясаттагы кемчиликтер катары, экологиялык менеджмент институттарынын экологиялык көйгөйлөргө дал келбестиги көйгөйлөрү

белгиленди. Эл аралык уюмдардын кызматташтыгынын жана иш-аракеттерин координациялоонун жоктугу өзгөчө тынчсызданууну жаратат; эл аралык экологиялык башкарууну ишке ашыруунун жана натыйжалуулуктун жоктугу; ресурстарды натыйжасыз пайдалануу.

Акырку учурларда, БУУнун курчап турган чөйрөнү коргоо ишмердүүлүгүндөгү институционалдык негиздери жөнүндө талкуунун жүрүшүндө, тилекке каршы, айлана-чөйрөнү коргоо планынын айрым структураларынын иш-аракеттеринин чачырандылыгы өсүп жаткандыгы, бул саясатты иштеп чыгууда жана жүзөгө ашырууда макулдашылбаган мамилелерге алып келгендиги белгиленди. Акыркы мезгилде укуктук инструменттердин көбөйүшү, отчеттуулуктун талаптары жана улуттук деңгээлде координациянын жоктугу ченемдик-аналитикалык иштер менен айлана-чөйрөнү башкаруунун оперативдүү деңгээлинин ортосундагы ажырымдын өсүшүнө алып келди. Ошондуктан, айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө саясий жана экологиялык пландарды ишке ашыруу боюнча ишти күчөтүү керек. Экологиялык менеджменттин көйгөйлөрүнүн бири - улуттук, регионалдык жана глобалдык түзүмдөрдүн ортосунда өз ара тийиштүү байланыштардын жана милдеттердин бөлүштүрүлүшүнүн жоктугу, бул башкаруунун жалпы натыйжалуулугуна таасир этет.

БУУнун заманбап экологиялык саясаты айлана-чөйрөнү башкарууну бардык деңгээлде координациялоонун ылайыктуу механизмдерин табууга умтулат. Туруктуу өнүгүү стратегиясында айтылгандай, өлкөдөгү экономикалык, социалдык жана экологиялык саясаттын ар кандай тармактарын бекемдөө жана шайкеш келтирүү керек. Улуттук туруктуу өнүгүү стратегиялары, мисалы, жакырчылыкка каршы күрөшүү, айлана-чөйрөнү өнүгүүнүн, жакырчылыктын деңгээлин төмөндөтүүнүн жана адамдардын жыргалчылыгынын башка

аспектилеринде каралуучу негизги фактор катары камтыган өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө эң маанилүү.

Акыркы жылдары регионалдык интеграция абдан өнүгүп, анын натыйжасы айлана-чөйрөнү башкаруунун кыйла натыйжалуу формаларын калыптандыруу болуп саналат. Белгиленгендей, айлана-чөйрөнү өзгөртүү факторлорунун таасири бирдей эмес бөлүштүрүлөт, таасир чөйрөлөрү көбүнчө улуттук чек аралардан өтүп, коңшу мамлекеттердин кызыкчылыктарын козгойт. Ошондуктан, аймактык интеграциялык келишимдер өтө маанилүү, бул мүчө өлкөлөрдүн ортосундагы экологиялык стандарттарды шайкеш келтирүүгө жардам берет. Аймактык көп тараптуу экологиялык келишимдер көбүнчө регионалдык жана улуттук келишимдер ишке ашырылып жаткан мамлекеттердин кызматташтыгынын бириктирүүчү механизми экендигин баса белгилөө маанилүү. Мисалы, улуттук жана регионалдык өз ара аракеттер биологиялык ар түрдүүлүк идеясын ишке ашыруу үчүн регионалдык биоартүрдүүлүк стратегиясын түзүүгө өбөлгө түздү. Мындан тышкары, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча регионалдык министрлердин макулдашуулары бар, бул регионалдык артыкчылыктарды аныктоого өбөлгө түзгөн жогорку деңгээлдеги келишимдер.

Белгилей кетүүчү нерсе, жакында эле көтөрүлгөн жашоо сапатынын концепциясы керектөөнүн стереотиптеринин олуттуу өзгөрүшүн болжолдойт, мында экологиялык таза продукцияларга негизделген сергек жашоо идеясы, сергек чөйрө жана жигердүү жашоо образы алдыңкы планга чыгат. Демек, керектөө тутумдарын модификациялоо аркылуу жаратылышка болгон терс экономикалык кысымды төмөндөтүү мүмкүнчүлүгү (бул энергияны үнөмдөөчү өндүрүштү да, жогорку технологияларды да камтыйт жана керектөөнүн акылга сыярлык

стандарттарын иштеп чыгууну камтыйт) экологиялык кырдаалды жакшыртууга олуттуу түрткү берет.

Бирок, эгерде жашоо сапатынын идеологиясы өнүккөн өлкөлөрдөгү эң маанилүү идеологиялык мамилелердин бири болуп калса, анда керектөөчүлөрдүн жаңы глобалдык деңгээлдери калыптанган тездик менен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү керектөөнүн багыттары массалык керектөө коомунун мурунку стандарттарында кала берет, бул табигый түрдө экологиялык көйгөйлөрдүн чечимдеринин жалпы келечегине терс таасирин тийгизет.

Керектөөнүн жаңы багыттары керектөөчүлөрдүн аң-сезимдүү тандоосунан көз каранды экендиги белгиленет, бул бүтүндөй өндүрүштүк циклдин өзгөрүшүн талап кылат: энергияны жана ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды колдонуу менен өндүрүлгөн коопсуз товарларды жана кызматтарды иштеп чыгуудан, пайдалануудан баштап, таштандыларды кайра иштетүүгө жана кайра иштетилген продукцияны колдонууга чейин. Мындай технологияларды киргизүү жөн гана өндүрүштүк инновацияларды билдирбейт, жаңы дүйнө тааным мамилесин, дүйнөнүн жаңы сүрөтүн калыптандырууну билдирет. Бул жаңы керектөө тартибин глобалдык деңгээлде куруу коомдун бардык мүчөлөрүнүн жооптуу катышуусун талап кылат жана жарандардан да, мамлекеттик, коммерциялык, эмгек, керектөөчүлөрдүн жана айлана-чөйрөнү коргоо уюмдарынын аракеттерин да талап кылат.

Туруктуу жана таза өндүрүш идеясы - бул жалпы натыйжалуулукту жогорулатууга жана адамдарга жана айлана-чөйрөгө келтирилген тобокелдиктерди азайтууга мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн интегралдык экологиялык багыт болуп эсептелинет. Таза өндүрүш түшүнүгү тармактык байланышына карабастан, ар кандай технологиялык

процесстерге, ошондой эле продукциялардын өзүнө жана коомго көрсөтүлүп жаткан ар кандай кызматтарга колдонулушу мүмкүн.

Туруктуу жана таза өндүрүш курчап турган чөйрөнүн натыйжалуулугу, таштандыларды минималдаштыруу, булгануунун алдын алуу, туруктуу өндүрүш жана өнөр жай экологиясы сыяктуу компоненттерди камтыйт. Таза өндүрүш экономикалык өсүшкө тоскоол болбойт, тескерисинче, туруктуу өсүшкө шарт түзөт. Ошондой эле, бул айлана-чөйрөнү, керектөөчүлөрдү жана жумушчуларды коргоп, өндүрүштүн натыйжалуулугун, кирешелүүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу стратегиясы.

Акыркы убакыттарда пайда болгон климаттын өзгөрүшүнүн курч көйгөйү өнүккөн өлкөлөрдүн иш-аракеттери менен байланышкан климаттын өзгөрүшүндөгү антропогендик кесепеттери жөнүндө маселени биринчи орунга койду жана терс натыйжалар климаттын өзгөрүшүнө олуттуу таасирин тийгизбеген өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө таасирин тийгизди. Туризм бизнесинин эсебинен гана жашаган айрым мамлекеттер айлана-чөйрөнү сактап калууга көп күч-аракеттерди жумшап жатышат, анткени дүйнөлүк океандын деңгээли акырындык менен көтөрүлүп жаткандыктан, суу алдында калуу коркунучуна туш болушат, ошондуктан дүйнөнүн саясий картасында эгемендүү мамлекет катары жок болуп кетишет.

Глобалдык жылынуу үчүн тиешелүү дүйнөлүк саясий чечимдер талап кылынат, айрыкча жардам базасын өнүктүрүүдө, бул калктын кээ бир топторуна айлана-чөйрөнүн өзгөрүшүнө аярлуу жардам берүү зарылдыгын билдирет, адатта, мындай өзгөрүүлөрдүн себеби дүйнөнүн башка региондорунан келген калктын башка топторунун ишмердүүлүгү болуп саналат.

Азыркы учурда экологиялык факторду глобалдык саясий жана экономикалык башкаруунун кеңири тутумуна киргизүү өтө маанилүү. Дал ушул БУУнун адамдын жашап кетүү көйгөйүн чечүү жаатындагы реформасы, бул интеграциялык процессте тиешелүү институционалдык өнүгүүнү камсыз кыла алат. БУУнун эксперттери экологиялык интеграция глобалдык экономиканын бардык тармактары үчүн, айрыкча, регионалдык жана улуттук деңгээлге келгенде чоң көйгөй бойдон калаарын белгилешет. Экологиялык коопсуздукту өркүндөтүү үчүн глобалдык башкаруунун бардык түзүмдөрүнүн ырааттуу аракеттери талап кылынат. Экологиялык коопсуздукту тутумдаштыруу боюнча иш-чараларды иш жүзүндө жүзөгө ашыруу маселелери БУУну реформалоо боюнча көйгөйлүү талаа чөйрөсүндө маанилүү элемент катары көбүрөөк иштеп чыгууну талап кылат.

Ошентип, жасалган изидөө акыркы жылдарда жаратылышты коргоого жана жаратылыш ресурстарын коргоого дүйнөлүк коомчулуктун мамилесинде олуттуу өзгөрүүлөр орун алгандыгын көрсөттү. Бул өзгөрүүлөр белгилүү бир өлчөмдө экологиялык маселелерди чечүү үчүн эл аралык укуктук инструменттердин санынын жана масштабынын маанилүү өсүүсүндө чагылдырылды. Экологиялык коопсуздуктун суроолорун чечүүгө экологиялык укуктук инструменттердин санын көбөйтүү жолу менен гана эмес, ошондой эле алардын таасиринин жана натыйжалуулугунун жогорулатуу жолу менен татаал маселелерди чечүүгө чакырылган эл аралык документтерде бекитилген жана киргизилген жаңы принциптер жана институттар багытталгандыгы маңыздуу факторду түзөт.

1.3. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн теоретикалык аспектилери

Экологиялык коопсуздук анын глобалдык аспектисинде анын жалпы түшүнүгүндө адамзатынын жашап кетүү мүмкүнчүлүгүнүн гаранты болгон дүйнөлүк масштабында катастрофа коркунучунун пайда болуу мүмкүнчүлүгүн жок кылуу катары каралып, мындай ыкманын цивилизациянын бардык тарыхындагы прецеденттердин болбогондугу тууралуу айтууга негиз түзөт, анткени экологиялык катаклизмдер эч качан буга чейин жалпы дүйнөлүк масштабдык деңгээлге көтөрүлгөн эмес жана бул эреже катары жалпы дүйнөлүк форматтагы бүгүнкү күндө түзүлгөн абалга алардын жалпыланган тажрыйбасын механикалык түрдө жайылтууга мүмкүнчүлүк жаратпайт.

Адамдын цивилизациясынын жана жаратылыштын, алардын кийинки трансформациясын аныктаган тенденциянын булагы менен өз ара аракеттешүүнүн жыйынтыгы болгон жалпысынан адамзатына жана ар бир өз алдынча индивидуумга сезилген көрүнүш формасында болгон өзүнүн мазмунундагы өзгөчө жаңы карама каршылыктарга ээ болгондугу менен ал мүнөздөлөт. Анын чечилүүсү дуалисттик мүнөзгө ээ, себеби адамзатынын цивилизациялык өнүгүүсүнүн эволюциялык процессине позитивдик, сапаттуу түрткү жаратууга жөндөмдүү. Аталган жагдайларды эске алуу менен, бул карама каршылыктын экологиялык экендигин таануу толугу менен адилеттүү болуп саналат, анткени ал адамзатынын жаратылыш, анын түздөн түз жашаган чөйрөсү менен өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

Бир жагынан жашоосун камсыз кылууда адамзатынын керектөөсүнүн күндөн күнгө көлөмүнүн өсүүсүнүн жана экинчи жагынан аларды канааттандырууда жаратылыш чөйрөсүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы чоң карама каршылыктарды белгилөө керек, анткени

алардын мындан ары оордошуусу, көбөйүүсү адамдын тиричилигинин чөйрөсүнүн жана анын өзүнүн кыйроосунда алып келет, себеби биочөйрө система катары доминант болгон биологиялык түрдүн эволюциялык процессин чектеп, өзүн өзү жөнгө салуу принциби менен ишке ашып, өткөндүн генетикалык алгоритми иштелген мыйзам ченемдүүлүк аркылуу ишке ашат. Мындай жөнгө салуунун жыйынтыгы болуп адамзатынын ошол экологиялык түзүмдөн глобалдык же локалдык чыгаруу эсептелип, анын натыйжасында өзүнүн орун алган мезгилинде өл өнүгүп, жалпы дүйнөлүк масштабдагы жаратылыш катаклизмдери менен коштолуусу аргасыз факты болуп эсептелет.

Буга чейин биз тараптан өнүгүүнүн көйгөйүн түзүүчү көйгөй катары экологиялык коопсуздук каралгандыгы тууралуу жагдай көрсөтүлүп, максаттарды аныктоо процесси тийиштүү изилдөөлөрдү бүтүндөй жана системалуу, көп тараптуу ыкманы талап кылып көп эмгекти талап кылгандыгын эске алуу менен бири бири менен тыгыз байланышкан ыкчам пландардын тактикалык максаттарын жана маселелерин аныктап, бекитүү аркылуу стратегиялык форматтагы узак мөөнөттөгү максаттарды жана маселелерди ишке ашыруу аркылуу анын чечилүүсүн шарттайт.

Бүгүнкү мезгилде коомдун керектөөсүнүн өсүүсү анын илимий-техникалык жетишкендиктеринен өзүнүн темпи боюнча алдыга чыгып, адамдын жашоосун сактоо, муундун улануусу, эмгектик өндүрүмдүүлүгү, эс алуу сыяктуу мындай аспектилерде адамдын нормалдуу шарттарын түзүүнү жана аны коштоону жетиштүү түрдө актуалдаштырат жана коомдун жана анын өз алдынча мүчөсүнүн коомсуздугунун камсыз болуусунун, адамдын корголуусун, социумдун жана аны курчаган чөйрөнүн корголуусунун, адам затынын өнүгүүсүнүн бардык тарых жолунда коштого маалыматтык, техникалык, технологиялык жана табигый чөйрөсүнүн суроолорун жаратат.

Буга чейинки бөлүмдө экологиялык коопсуздуктун жана жалпысынан индивидуумдун, коомдун, мамлекеттин жана адамзатынын маанилүү жашоо кызыкчылыктарынын жана бар болуусунун фундаменталдык негиздеринин бардык аспектилеринде жобо катары кимге же бир нерсеге коркунучтун же кооптуулуктун бардык түрүн жокко чыгарган сырткы жана ички мүнөздөгү коркунучтардан сактоо катары каралган аныктамалар берилген. Жогоруда айтылган маалыматтардын негизинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин багыттары боюнча коопсуздуктун деңгээлдери бөлүнүп, алардын ар биринде жашоо тиричилигинин шарттарынын стабилдүүлүгүнүн, конституциялык түзүмдүн туруктуулугунун, материалдык потенциалдын күчтөндүрүүнүн, коомдун рухий-адептик баалуулуктарынын кепилдиктери ишке ашат.

Жалпысынан адамдын, коомдун жана түрдүү формадагы коомчулуктун жашоого болгон тийиштүү шарттарын камсыздоого багытталгандык коопсуздуктун өтө татаал жана көп пландуу системасын түзөт, ошого байланыштуу коопсуздукту типтери жана түрлөрү боюнча дифферциялоо ишке ашып, алардын ичинен буларды белгилеп кетүүгө болот: сырткыны өзүнө камтыган эл аралык, глобалдык жана космостук; курамы коомдук коопсуздук, социалдык, саясий, экономикалык, техникалык жана технологиялык, укуктук, коргонуучулук, азык-түлүктүк, экологиялык жана башкалар болуп бөлүнгөн улуттук (ички жана мамлекеттик) коопсуздук[54]. Коопсуздуктун камсыз болуусунун маанилүүлүгү улуттук конституциялар, доктриналар жана мыйзамдар жана ошондой эле жарлыктар, декреттер, токтомдор, декларациялар жана башка актылар түзгөн негиздүү документтерде жана ошондой эле мамлекетте орун алып, ишке ашып келген реформалардагы принциптердин, идеялардын жана максаттардын чагылдырылуусун шарттайт.

Адамдын жана жарандын айлана чөйрөсүнүн жана жашоочулук маанилүү кызыкчылыктарынын бүгүнкү жана келечекте боло турган мүмкүн болгон чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн негативдүү таасиринен жана жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардын пайда болуу коркунучунан корголуусунун кепилдиктеринин камсыз болуусуна багытталган саясий, укуктук, экономикалык, технологиялык жана башка чаралардын системасын, инсандын, коомдун жана бизди курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн антропогендик жана жаратылыш кооптуу таасирдөөнүн натыйжасында пайда болгон коркунучтардан корголуу абалын түшүндүргөн экологиялык коопсуздуктун маанилүүлүгүн белгилеп кетүү зарыл болуп саналат. Экологиялык коопсуздуктун жана жаратылыш ресурстарын рационалдуу колдонуунун көйгөйлөрү коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсү менен байланышып, шартталып, саламаттык сактоонун, бүгүнкү күндөгү жана келечектеги муундардын жашоо тиричилигине жана табигый өнүгүүсүнө жагымдуу шарттарды түзүү суроолору менен байланышкан[54].

Экологиялык коопсуздук адамзатынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн маанилүү багыттарын түзөт, анткени адам менен анын айлана чөйрөсүнүн ортосундагы мамилелердин балансынын бузулуусун тез арада калыбына келтирүү талабы, мындай мамилелердин гармонизациялоосу жана адамдын жаратылыш ресурстарын туура колдонуу менен байланышкан. Ошол эле убакытта ал анын бүгүнкү түшүнүүсүндө экологиянын жана экологиялык саясаттын түздөн түз негизги компоненти болуп саналып, жаратылыш чөйрөсүн цивилизациянын таасиринен коргоого багытталып, ошол эле учурда адамзатын мындай таасирдөөнүн катастрофалык кесепеттеринен коргоону максаттайт. Ошону менен биргеликте, коопсуздуктун бул түрү

коопсуздуктун башка түрлөрү менен биргеликте ички жана эл аралык багытталгандыкка ээ болуп, акыркы түрү эл аралык форматтагы мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдар менен түздөн түз тыгыз байланышта болот.

Бүгүнкү күндө адамдын экологиясы коом менен жаратылыш ортосундагы, адамды аны курчаган чөйрөнүн мамилелерин изилдөөчү дисциплина катары өзгөчө актуалдуулукка ээ болуп келет. Экология көбүрөөк социалдык жана саясий аспектилерде каралууда. Ошону менен бирге, экологиялык коопсуздуктун камсыз болуусу коомдун жана жаратылыш чөйрөсүнүн баланстык жашап кетүүсүн, жаратылыштын корголуусун жана бүгүнкү заманбап шарттарга адекваттык болгон жаратылышты колдонуунун стратегиясын камсыз кылууга багытталган максаттардын, принциптердин, маселелердин жана конкреттүү чаралардын аныкталуусун өзүнө камтыган тийиштүү экологиялык саясаттын иштелүүсүн жана ишке ашырылуусун талап кылат[55, 167б.].

Жогоруда аталган ыкмаларга жана баалоолорго негизделип, таянып экологиялык коопсуздуктун камсыздалуусуна чакырылган ишмердүүлүктүн мындай негизги багыттарын белгилеп кетүүгө өбөлгө бардыгын белгилейбиз: жаратылышты рационалдуу колдонуу программаларын ишке ашыруу; жаратылышты коргоо иш чаралары; бардык жаратылыш ресурстарын, анын ичинде сырьелорду, материалдарды жана энергияны этияттык менен колдонуу; өндүрүштүн мүнөзүн андан экологияга мүмкүн болгон кесепеттерин эске алуу менен фундаменталды трансформациялоо; новациялык, жаратылыш чөйрөсүн сактаган технологияларды кийирүү; адамдын рационуна экологиялык зыяндуу тамак аш продуктуларына жол бербөө; адамдын экологиялык тарбиялануусу; эл аралык деңгээлде экология чөйрөсүндөгү кызматташтыкты өнүктүрүү.

Өлкөдө жаратылыш ресурстарынын экологиялык чөйрөнүн начарлануусунун фонунда толугу менен колдонулуп жок болуусу менен мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнүн деңгээлинин жана ошондой эле бул көйгөйдүн глобалдуулугун, анын маанилүүлүгүн жана актуалдуулугун коом тарабынан түшүнүүгө болгон даярдыгынын ортосунда түздөн түз көз карандылык бар экендиги эч бир шек жаратпаган факт болуп саналат. Аталган коркунуч төмөнкү жагдайлардын шартында Кыргызстан үчүн жетиштүү түрдө реалдуулукка ээ: улуттук жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугундагы маанилүү коллизиялардын орун алуусу; экологиялык маданияттын төмөнкү деңгээли; коррупция; заманбап экологиялык талаптарга жооп бербеген технологияларды жана материалдарды өндүрүштө колдонуу, бирок "өнөр жай саясатынын максаттары заманбап реалдуулуктарды эске алуу менен илимге бай, жогорку технологиялык жана башка прогрессивдик өндүрүштөрдүн инновациялык өнүгүүсүнө максаттык багытталуу менен түшүндүрүлөт" [56, 164б.]. Ошого байланыштуу Кыргызстандын территориясында зыяндуу өндүрүштүн таштандыларын көмүп, сактоого максатталган территория катары жана ошондой эле бизди курчаган жаратылыш чөйрөсүнө кооптуу таасир көрсөткөн өндүрүштөрдү жайгаштыруу территориячка катары колдонуу тенденциясы айкын байкалгандыгын белгилеп кетүү негиздүү болуп саналат. Мамлекетте экология чөйрөсүндө мамлекеттик маселелерди ишке ашырган мекемелердин коррупциялануусунун жогорку деңгээлин эске алуу менен өзгөчө кырдаалдарды алдын алуу чөйрөсүндө максатка багытталган саясатынын жок болуу шартында көзөмөлдүк функцияларынын алсыздануусу өнөр жай мүнөзүндөгү авариялардын жана катастрофалардын өсүүсүн жана масштабдуулугуна түрткү жаратат жана маанилүү каржылык коштоо жана тийиштүү иш чаралардын ишке ашуусу үчүн акчалай каражаттарынын

ченемдүү бөлүнүүсүн экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөр талап кылат[57].

Экологиялык система үчүн өзгөчөлүк болуп андагы бир эле учурда социалдык жана жаратылыштык компоненттердин болуусу эсептелип, социумдун аны курчаган жаратылыш чөйрөсү менен болгон конфликтинде жана ошондой эле социалдык, техникалык жана жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы өз ара аракеттешүүнүн натыйжасында бардык экологиялык баланстын бузулуу фактылары пайда болууда. Айлана чөйрө түшүнүк катары ошондой эле талаш маселелердин предмети бойдон калып, анын алкагында адистердин көпчүлүгү жаратылыш жана социалдык факторлордун алардын түз же кыйыр таасирдөөсүндө, түрдүү мезгилдик көрсөткүчтөрдө бардык тирүү жандыктарга, анын ичинде адамдын жашоосуна, саламаттыгына жана активдүүлүгүнө таасирин тийгизген жыйындысын түшүнүүнү сунушташат[58, 98б.].

Коомдук жашоонун түрдүү көрүнүштөрүнүн арасында укуктук түрдө өзүнүн аныктосунда баалоого дуушар болгондору өзгөчө маанилүүлүккө ээ, анткени мындай көрүнүштөр коомдогу мамилелерди жөнгө салууга жана так аныкталууга жана аныктамага ээ болгон укуктук мүнөздөгү жоопкерчилик суроолорунун чечилүүсүнө багытталган укуктук түшүнүктөрдү статусуна ээ болот. Дефиниция аркылуу ал башка көрүнүштөр менен байланышкан байланыштардын конгломератынын ичинен синтезделип, анын натыйжасында так аныкталган жана жөндөмдүү болуп, анын кесепетинде илимий жана укуктук компоненттерди өзүнө камтыган социалдык мүнөздөгү көзөмөл алардын үстүнөн аныкталып, бекитилет. Экологиялык коопсуздук түшүнүгү укуктук категорияга таандык болуп саналат, анткени ал мыйзамчыгаруучулук жана нормативдик-укуктук актыларда да кеңири

колдонулуп, бул түшүнүккө интеграцияланган көрүнүштөрдүн маанилүүлүгүн түздөн түз белгилеген түрдүү багыттагы тематикалардын талкуулануусунда өзгөчө орунга ээ болуп келет. Ошону менен биргеликте, жалпыга белгилүү болгон анын аныктамасы мыйзамчыгаруучулукта жана илимий коомчулукта иштелип, бекитилген эмес. Иштердин мындай абалы экологиялык коопсуздуктун анын маңызын аныктоо жана ошондой социалдык-укуктук статусун белгилөөчү көрүнүш катары анын талдануусун татаалдантып, жаратылышты колдонуу системасындагы жакын мамилелердин, жаратылышты коргоонун, жалпы коопсуздуктан синтездеп алууга мүмкүнчүлүк жаратпайт. Ал биздин көз карашыбыз боюнча каралып жаткан түшүнүккө так мүнөздөмө берүү үчүн бар болгон түшүнүктөр жетиштүүлүгү тууралуу туура эмес пикирге негизделген.

Чындыгында экологиялык коопсуздук болгон өз алдынча термин катары аталган көрүнүштөр жана ошондой эле процесстер жетиштүү түрдө өзгөчөлөнгөн болуп эсептелет, себеби жаратылышты коргоого жана курчаган жаратылыш чөйрөсүнө таандык болгон көрүнүштөр жана процесстертин органикалык жалпылыгына карабастан ала бири бирине окшош эмес. Биз тараптан каралган көрүнүш маңызы боюнча чектеш болуп эсептелет, анткени ал экология менен коопсуздуктун ортосунда орун алган жана биздин көз карашыбыз боюнча толугу менен экологияда да жана коопсуздукта да ачыкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон эмес жана экологиялык коопсуздук көрүнүш катары экологиянын жана коопсуздуктун билимдерин колдонууга негизделген талдоонун жыйынтыгында гана түшүндүрүлүүсү мүмкүн.

Социалдык экологиянын өнүгүүсү экосистеманын жаңы баалуулуктарын, жер шаарына уникалдык мегаэкосистема катары мамиле жасоону, тирүүгө этияттык, кылдаттык мамиле кылууну адамзатынын алдында чыгарууга күчтүү импульс болууга негиз түздү. Кээ бир авторлор

социалдык экологияны адамдын экологиясы менен окшоштурууда. Бирок акыркысы социалдык экология үчүн жеке чөйрө болуп эсептелет. Социалдык экология адамзатынын жана аны курчаган географиялык-мейкиндик, социалдык жана маданий чөйрөнүн ортосундагы мамилелерди, өндүрүш ишмердүүлүгүнүн айлана чөйрөнүн курамына жана сапатына түз жана кыйыр таасирин, адамдын саламаттыгына жана адамдын популяциясынын генофондуна антропогендик ландшафттын экологиялык таасирин изилдөөчү бөлүм болуп эсептелет. Социалдык экология түрдүү компоненттери динамикалык теңдүүлүктө болгон татаал дифференциацияланган система катары жаратылыш чөйрөсүн талдап, “жаратылыш-коом” болгон бирдиктүү системага айлана чөйрөнү жана адамдын ишмердүүлүгүн байлаган адамзатынын экологиялык үйү катары жердин биочөйрөсүн карап, жаратылыш экосистемасынын теңсалмактуулугуна адамдын таасирин ачыктап, адамдын жана жаратылыштын өз ара мамилелеринин башкарылуусунун жана рационалдашуусунун суроолорун изилдейт[59].

Жогоруда аталган изилдөөнүн объектисин жалпысынан жаратылышка коомдун мамилеси менен биргеликте ага болгон адамдын мамилеси эсептелип, анын алкагында ал белгилүү бир түзүлүш катары каралып, мындай негизде социалдык экологиянын пайда болуусуна база түзүүгө мүмкүнчүлүк түзгөндүгүн жана экология негативдик мүнөздөгү көрсөткүчтөрүн азайтуу үчүн бизди курчаган айлана чөйрөгү түрдүү деңгээлдерде өзгөрүүлөрдү байкоодо түшүндүрүлгөн экологияны изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт, себеби бүгүнкү заманбап цивилизациянын шарттарында мындай кесепеттерди болтурбоо мүмкүн эмес болуп саналгандыгын көрсөттү.

Теоретикалык аспектиде экологиялык коопсуздук объекти катары адамдын, жана ошондой эле коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун

карап, ошондой эле предмети катары жаратылыш чөйрөсүндөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр менен болгон байланышты аныктайт. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүнү талдануусу курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн тарабынан адам жана коом үчүн кандайдыр бир кооптуулуктун мойнубузга албоодо негиделгендигин көрсөтүп, ошол эле учурда мындай коопчулуктардан пайда болуусу жана мойнубузга алуубуз экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн өзүнүн пайда болуусун шарттады. Экологиялык кооптуулук биздин изилдөөбүздүн форматында кошумча кароого муктаж болбогон жетиштүү түрдө иштелген аныктама болуп эсептелет. Ошого байланыштуу, Кыргызстандын экологиялык чөйрөсүндөгү абалды начарланткан фактыны гана белгилеп кетүү максатка ылайыктуу болуп саналып, анын мамлекеттеги ички саясаттык абалга негативдик таасирин тийгизген, адамдын жана коомдун жашоосунун жана жагымдуу шарттарынын сапатына түздөн түз таасирин тийгизгендиги тууралуу тыянакка келебиз.

Экологиялык кооптуулук – адамдын саламаттыгынын абалынын жана айлана чөйрөнүн абалынын алардын орто статистикалык көрсөткүчтөрүнөн айырмаланган белгилерди чакырган керексиз окуялар орун алган абал; бул абалды мүнөздөгөн белгилүү параметрлердин, белгилердин, факторлордун нормадан айырмалануусу[60].

Экологиялык кооптуулук айлана чөйрөнүн сапатынын аныкталган нормативдердин чегинен чыгып, бузулуусуна алып келген жаратылыштык, антропогендик жана жаратылыштык-антропогендик системалардын иштөөсүнүн көрсөткүчтөрүнүн түрдүү өзгөрүүлөрүн түшүндүрөт. Экологиялык кооптуулуктун пайда болуусунун себептерин экологиялык кооптуулуктун факторлору түзөт жана ал белгиленген нормативдердин чегинен сыртта болгон көрсөткүчтөргө алып келген айлана чөйрөнүн компоненттеринин параметрлеринин өзгөрүүсүнө алып

келген түрдүү жаратылыштык жана антропогендик процессти түшүндүрөт. Экологиялык коопсуздуктун факторлорунун мындай эки тиби белгиленет: жаратылыштык жана антропогендик[61]. Ошону менен биргеликте, көп учурда экинчи тип коопсуздуктун техноолгиялык, экономикалык, химиялык жана башка түрлөрүнүн көйгөйлөрү менен бирдей убакта пайда болуусун түшүндүргөн адамдын, адамдык коомдун ишмердүүлүгүнүн натыйжасында түзүлгөн социалдык, технологиялык, экономикалык, уюштуруучулук-чарбалык болгон башка системанын форматындага мындай кооптуу факторлор аркылуу туулуп, байкалат. Анын натыйжасы катары экологиялык кризис экономикалык түрүнө коштоочу катары эсептелет, анткени коомдун жана мамлекеттин стабилдүү экономикалык абалын объективдүү түрдө экологиялык чөйрөдөгү негативдик тенденцияларын өз убагында байкоого жана аларга бөгөт коюуга түрткү жаратып, ал эми бул чөйрөдөгү кооптуу абалдар алардын коопсуздугун камсыз кылуу шартында өзүнүн пайда болуусунда чектелип кала берүүдө.

Жогоруда аталгандын бардыгы экологиялык коопсуздук белгилүү реалдуулукту чагылдырган категория катары бир тараптуу бирдиктүү талкууга ээ эместиги тууралуу фактыны тастыктайт жана анын кесепети катары анын камсыздалуусуна багытталган саясатты ишке ашыруудагы белгилүү кыйынчылыктарды жаратат. Маанилик планда башында жаратылышты коргоо адамды курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн жаратылыш ресурстарынын рационалдуу жана натыйжалуу колдонуусу жана адамдын жагымдуу жашоосу үчүн аны курчаган айлана чөйрөнү түзүлүүсү үчүн максатка ылайыктуу жана пландуу трансформациялоо катары көтөрүлүп келген.

Экологиялык коопсуздук адамдын экологиясына арналган окуулардын тамырынан өзүнүн башталуусуна ээ болуп, жаратылыш

чөйрөсүнүн жана адамдын жашоосуна маанилүү кызыкчылыктарды мүмкүн болгон чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн негативдүү таасиринен, жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан жана алардын кесепеттеринен корголуу абалын түшүндүрөт. Ошону менен биргеликте, экологиялык коопсуздуктун объектилерин адам, анын бирикмелери, коом жана мамлеке, айлана чөйрө жана анын мындай түзүмдөрү – кээ бир жаратылыш объектилери, экосистема, өзгөчө корголго территория[62]. Бул жерде экологиялык коопсуздуктун жаратылыш чөйрөсүнүн технологиялык цивилизациялык таасирин чектүү лимиттөө менен өз ара байланышы баса белгиленип, адамдын коомунун ишмердүүлүгү менен байланышкан жаратылыштын факторлорго каршылык көрсөтүүгө багытталган атайын чараларды күчтөндүрүлүүсү менен алардын коопсуздугун толуктоонун зарылдыгын чакырган табигый жаратылыштык пайда болгон коркунучтардын бар болуусун ошону менен бирге эске алат.

Бир катар адистердин, алардын ичинен юристтердин, жетиштүү түрдө узак убакыттын ичинде маңызы боюнча экологиялык коопсуздуктун мындай өз алдынча предмет болгондугун фактылык кабыл албагандыгын белгилеп кетүү орундуу болуп саналып, бул түшүнүктү жаратылышты коргоонун жана ошондой эле жаратылышты рационалдуу колдонуунун контекстинде түшүнүп келишкен. Бул суроо боюнча карама каршы пикирди колдогон экологдор[63, 44б.] экологиялык мамилелердин чөйрөсүндө мындай өз алдынча багыты болгон экологиялык коопсуздуктун бар болгон идеясын жакташып, адамдын сакталуу идеясына таянышып, калктын саламаттыгын сактоо маселелеринин бар болгон жана мүмкүн болгон экологиялык шарттарыга туура келген чаралар катары коопсуздуктун бул түрүн түшүнүү базасы болгон аспектилерин ачыктаган[64, 72б.].

Мындай аныктама белгилүү аракеттердин жыйындысынын натыйжасында экологиялык маанилүү катастрофалардын жана авариялардын алдын алынуусунун кепилдигинин камсыз болуусу катары аныкталган экологиялык коопсуздуктун түшүнүгүнүн маңызына басым жасап, экологиялык балансты өнүктүрүп жана конкреттеп, адамзатынын көнүү процесси маанилүү зыян тийгизүүсүз ишке ашпагандыгын белгилеп, жердеги экологиялык балансты камсыз кылган абалдарды, көрүнүштөрдү жан ааракеттерди өзүнө камтыган динамикалык типке ээ болгон сунушталган аныктаманын башка аспектинен айырмаланып, статикалык мүнөзгө ээ.

"Белгилүү аракеттердин жыйындысына" эмне киргендиги тууралуу толук айкындыктын жоктугунун алкагында экологиялык коопсуздуктун биринчи кезекте жыйындыда болгон экологиялык көйгөйлүктө өзүнүн белгилүү ордуна ээ болгондугун белгилөө менен, анын жаратылышты коргоо жана жаратылышты колдонуу менен өзүнүн окшоштугун жокко чыгарып, экологиялык мүнөздөгү кооптуу абалдар болгон авариялар жана катастрофалар менен шартталган учурларга гана жайылып, тиешелүү болгон; бул аныктама, экинчиден, экологиялык коопсуздукту экология форматынан анын жалпы түшүнүүсүнөн толугу менен алып тыштап, аны жалпы социалдык маанидеги деңгээлге көтөрөт, анткени авариялар жана катастрофалар жалгыз гана экологиялык факторлордун кесепети болбойт жана экономикалык, технологиялык, социалдык, укуктукн аскердик жана башка факторлордун жыйынтыгы болуп саналат; үчүнчүдөн, экологиялык коопсуздук көйгөй катары өзүнүн чечилүүсү үчүн мамлекеттик деңгээлге чыгарылат. Акыркысы маанилүү орунга ээ, себеби экология үчүн катастрофалардын жана авариялардын кесепеттерин жок кылуу же азайтуу мамлекет тарабынан тийиштүү уюштуруучулук, саясий, укуктук жана экономикалык мүнөздөгү чаралардын ишке ашуусу аркылуу гана

ишке ашуусу мүмкүн.

Талданып жаткан көйгөй боюнча экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу түшүнүгүнө да токтолуп кетүү зарыл. Мыйзамчыгаруучулук аныктамасынын жоктугуна байланыштуу экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу түшүнүгүнүн мазмуну боюнча түрдүү көз караштар, ой пикирлер айтылып келет. Айлана чөйрөнүн жагымдуу абалынын сакталуу кызыкчылыктарына жана ошондой эле жеке жана юридикалык жактардын экологиялык укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо чөйрөсүндөгү талаптарга жооп берген айлана чөйрөнүн жана жаратылыш ресурстарынын рационалдуу колдонуу чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн түрлөрү киргендиги тууралуу көз караштар юридикалык илимде белгиленип келет[65, 106-119б.].

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун конституцилык терминин жана анын мазмуну тууралуу айкын түшүнүктөрдүн иштелик чыгуусунун зарылдыгы белгиленет, анткени ансыз айлана чөйрөнү коргоо жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү илимий негизделген мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу да, бул чөйрөдөгү мамлекеттик башкарууну жакшыртуу да жана айлана чөйрөнү коргоо жөнүндө мыйзамчыгаруучулукту кодификациялоо мүмкүн эмес[66, 12-18б.]. Экологиялык ишмердүүлүк экологиялык копосуздукту камсыз кылуу менен түшүндүрүлүп, өзүнүн мазмунуна жаратылыш чөйрөнүн факторлорунун таасиринин адамдын саламаттыгын камсыз кылган жана анын жагымдуу жашоо тиричилигине жеткизген жаратылыш чөйрөсүнүн сапатына жеткизүүнү жана колдоону камтыйт. Ошону менен биргеликте, адамдын саламаттыгына жана экологиялык коопсуздуктун башка объектилерине экономикалык, саясий, уюштуруучулук, укуктук жана башка мүнөздөгү адекваттык чаралардын системасынын жардасы менен экологиялык авариялардын жана катастрофалардын мүмкүндүгүн же

курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн жагымсыз факторлорунун кооптуу зыян таасиринин мүмкүндүгүн мүмкүн болгон төмөнкү деңгээлге чейин төмөндөөсү түшүндүрүлөт[67, 37-43б.].

Жогорудагыга ылайык, бизге түшүнүктүү болгондой, экологиялык коопсуздуктук камсыз кылуу адамга кооптуулуктун жок болгон айлана чөйрөнүн абалынынын жагымдуу деңгээлин колдоого багытталган ишмердүүлүктүн түрдүү формадагы жана мазмундагы түрлөрүн түшүндүрөт. Аны менен биргеликте, ишмердүүлүктү камсыз кылуунун каражаттарынын бири катары мүнөздөсө болот жана камсыз кылуунун өзү экологиялык коопсуздук реалдуу түрдө ишке ашуучу максат болгон жардамы менен шарттар түзүлгөн белгилүү каражаттардын комплексин билдирет.

Каралып жаткан түшүнүктүн түзүмүнүн маанилүү элементи болуп коопсуздук абалынын бузулуусунун себеби катары коркунуч түшүнүгү эсептелет. Экологиялык коркунучту айлана чөйрөнүн сапатын негативдүү өзгөрүүсүнө жана ошону менен адамга зыян тийгизүүнүн түз же кыйыр мүмкүнчүлүгүн түзгөн (саламаттыгынын начарлоосу, жашоо сапатынын төмөндөөсү жана башкалар) шарттардын жана факторлордун жыйындысы эсептелет. Коркунучтун булактары болуп айлана чөйрөгө негативдик таасирин тийгизген жана анын сапатынын начарлоосуна алып келген жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү кооптуулуктун ички жана сырткы булактары саналат.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу системасынын маанилүү элементи болгон субъектиге токтолуп кетүү зарыл. Аларга бийлик органдарын жана кызмат адамдарын камтыган мамлекет, жарандар, коомдук бирикмелер, башкача айтканда экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ыйгарымдарга жана милдеттерге ээ болгон бардык адамдар кирет. Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун

мазмунун бардык иштелген, жакшыртылган, натыйжалуу аракеттер багытталган жаратылыштык, техногендик жана экологиялык корнкунучтардын жана мүмкүн болгон кесепеттердин ички жана сырткы түрлөрүн алдын алуу, ачыктоо жана өз убагында жок кылуу максатында иштелген жана ишке ашырылган саясий уюшулган, социалдык экономикалык, маалыматтык укуктук, техникалык каражаттардын системасу түзөт. Жогоруда айтылган экологиялык коопсуздуктун корголгондук абалын камсыз кылуунун жана коопсуздукка жетүү реалдуу болгон шарттарды субъектилер тарабынан түзүүнүн натыйжасында пайда болгон корголуу абалы түзгөндүгүн жалпылап кетүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Коркунучтарга жана мүмкүн болгон кесепеттерге каршылык көрсөтүүгө багытталган каражаттардын системасын иштелүү жана ишке ашырылуу процессинде зарыл болгон шарттар түзүлөт. Анын натыйжасында экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу катары ички жана сырткы жаратылыштык, техногендик жана экологиялык коркунучтарды жана алардын аракеттеринин мүмкүн болгон кесепеттерин ачыктоо жана өз убагында жок кылуу максатында иштелген жана ишке ашырылган саясий, уюштуруучулук, социалдык экономикалык, каржылык, маалыматтык, укуктук, техникалык каражаттардын системасы түшүндүрүлөт.

Экологиялык коопсуздуктун камсыз болуусу экология үчүн катастрофалар жана авариялардын алдын алынуусу менен алардын кесепеттерин жок кылуусунда дагы камтылган жана бул планда жогоруда аталган түшүнүктүн белгилүү толук эместигин белгилеп кетүү зарыл. Мындан ары, экологиялык коопсуздук менен түздөн түз байланышкан жаратылыш жана ден-соолук түшүнүктөрү кеңири аныкталууга муктаж. Алар маңызы боюнча каралып жаткан түшүнүктүн кошумча белгилерин түзөт. Мындан сырткары, экология үчүн кооптуу болгон булактардын

катарына катастрофалык кесепеттерге алып келүүгө мүмкүнчүлүгү бар жаратылыш чөйрөсүндө табигый жана узак убакытта чогулган өзгөрүүлөргө алып келген көрүнштөр киргизилүүсү зарыл. Экологиялык коопсуздуктун көйгөйлөрүн карап отуруп, анын адамзаты үчүн экологиялык эмес, көбүрөөк социалдык-экологиялык аспектиде өзгөчө маанилүүлүккө ээ болгондугун белгилеп кетебиз.

Кыргыз Республикасынын Экологиялык коопсуздугунун концепциясы (мындан кийин Концепция) экологиялык коопсуздукту улуттук коопсуздуктун ажырагыс компоненти катары аныктап, аны туруктуу өнүгүүнүн милдеттүү шарты катары таанып, анын алкагында жаратылыш чөйрөсүнүн сакталуусу жана анын тийиштүү сапатынын колдоосу камсыз болгон негиз катары аныкталат[68].

Кыргыз Республикасынын айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылышты рационалдуу колдонуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаты Концепцияга ылайык төмөнкү негизни принциптерга таянат:

- экономикалык, социалдык жана экологиялык түзүмдөргө бирдей маани берген туруктуу өнүгүү жана жаратылыштын деградациялоо шартында адамдын коомунун өнүгүүсүнүн мүмкүн болбогондугу;

- экономикалык өсүүдө экологиялык негативдик кесепеттердин алдын алуусу жана аларды болтурбоо;

- калктын саламаттыгы үчүн чарбалык ишмердүүлүктүн жыйынтыгында негативдик экологиялык кесепеттерди болтурбоо, мүмкүн болгон экологиялык кесепеттердин эске алынуусу;

- жаратылыш системасына таасирдө менен байланышкан чарбалык жана башка долбоорлорду эгерде алардын кесепеттери айлана чөйрө үчүн күтүлбөгөн болгон учурда алардан баш тартуу;

- акчалай төлөмдүн негизинде жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоо тууралуу мыйзамчыгаруучулуктун бузуунун

жыйынтыгында айлана чөйрөгө тийгизилген зыянды төлөп, калыбына келтирүү;

- экологиялык маалыматтын мүмкүндүгү, ачыктыгы;

- жарандык коомдун, өзүн өзү башкаруу органдарынын жана иштиктүү топтордун айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылышты рационалдуу колдонуу чөйрөсүндөгү чечимдерди даярдоо, талкуулоо, кабыл алуу жана ишке ашырууда активдүү катышуу[57].

Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү айлана чөйрөнү коргоону эске алуу менен ишке ашуусу милдеттүү жана жакынкы перспективада эксплуатациянын чектерин аныктоо менен жаратылыш ресурстарын алдын ала экологиялык-экономикалык баалоого негизделиш керек. Ошону эске алуу менен экологиялык коопсуздуктун негизги багыттары катары булар аныкталган:

- секторалдык саясатка экологиялык аспектилерди интеграциялоо;

- калыбына келтирилген жаратылыш ресурстарын алардын деградациясын жокко чыгаруу менен рационалдуу колдонуу;

- милдеттүү экологиялык экспертиза, тажрыйбалык долбоорлорду экспертизалоодо айлана чөйрөгө таасирдөөнү баалоо;

- параметрлерди иштеп чыгуу жана экосистемалардын потенциалдык көлөмдөрүнүн калыбына келүү мүмкүнчүлүктөрүн баалоону жүргүзүү жана өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн пландаштырууда бул параметрлерди эске алуу процедураларын кийирүү;

- түрдүү товарлардын жана кызматтардын, тейлөөлөрдүн мамлекеттик баасын түзүү системасына экологиялык-экономикалык көрсөткүчтөрүнүн/индикаторлорунун комплексин кийирүү;

- баалардын түзүмүндө экологиялык чыгымдарды эске алуу;

- экосистемага экономиканын негативдүү таасиринин кесепеттерин алдын алууда жана жокко чыгарууда ички жана сырткы инвестицияларды, салымдарды чакыруу[57].

Ошого байланыштуу, төмөнкү формада көрсөтүлгөн экологиялык коопсуздуктун форматында туруктуу өнүгүүнү коштоого багытталган приоритеттердин түзүмү өзгөчө көңүлдү талап кылат:

- өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү чөйрөсүндөгү чечимдерди экологиялык абалды түзгөн факторлорду эске алуунун негизинде иштеп чыгуу жана кабыл алуу;

- адамдын, коомдун жана жаратылыш чөйрөсүнүн өз ара мамилелериндеги негативдик аспектилерди аныктоо, алардын изилдөө жана экономикалык, техникалык, укуктук жана башка мүнөздөгү превентивдик чаралардын жыйынтыгында аларды иштеп чыгуу;

- Концепциянын багыттарын ишке ашыруу боюнча мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлдерде мыйзамчыгаруучу жана аткаруучу бийликтин органдарынын максатка ылайыктуу ишмердүүлүгүн уюштуруу; - экологиялык коопсуздуктун тийиштүү деңгээлинин негизинде өндүрүштүн, эмгек шарттарынын, эс алуунун жана жарандардын тиричилигинин натыйжалуулугун баалоонун критерийлерин кийирүү; - экологиялык коопсуздуктун камсыз кылуу чөйрөсүндө иштеген укуктук нормаларды, анын ичинде өзгөчө административдик укукту, иштеп чыгуу; - Массалык маалымат каражаттарын экологиялык коопсуздукту, анын негиздерине калкты окутууну, жарандарды тийиштүү тарбиялоосун камсыз кылууга багытталган нормалардын жана эрежелердин, техникалык стандарттардын жана башка талаптардын сакталуусунун жана аткарылуусунун милдеттүүлүгүн түздөн түз пропагандалоого чакыруу;

- Концепциянын негизги жоболорун кийинки иштелип чыгуусунун

жана тажрыйбада ишке ашуусунун теоретикалык-колдонмо базис катары экологиялык коопсуздуктун камсыздалуусу менен байланышкан көйгөйлөрдүн чөйрөсүндө илимий изилдөө иштерин уюштуруу жана ишке ашыруу[69, 201б.].

Ошону менен биргеликте, мамлекеттин, коомдун жана адамдын аларга өзгөчө маанилүү болгон, экологиялык коопсуздуктун камсыздалуусу менен шартталган тигил же бул аспектиде приоритеттери болуп төмөнкүлөр саналгандыгын эске алуу маанилүү болуп саналат:

- Кыргызстандын мамлекеттик бүтүндүгүн жана анын суверенитетин сактоо;

- жагымдуу экологиялык чөйрөнүн түзүлүү шарты катары коомдун жашоо тиричилигинин социалдык жана экономикалык чөйрөлөрүнүн стабилдүү өнүгүүсүнүн кепилдиктери;

- коомдун жана инсандын коопсуздугун камсыз кылуу;

- конфликттик, күчтүк форматка социалдык, этникалар аралык жана башка карама каршылыктардын трансформациясын жокко чыгаруу.

Экологиялык чөйрөдөгү приоритеттердин синтези белгилүү өлчөмдө коркунучтардын белгилүү формасындагы системалар түрүндө анын мазмунун түзүп, Концепциянын ишке ашуусунун алкагында жана жаратылыштык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдарды алдын алууга жана ошондой эле алардан келип чыккан кесепеттерди жок кылуу жана азайтууга багытталган мамлекеттик бийликтин жана өзүн өзү башкаруу органдарынын практикалык ишмердүүлүгүндө албетте эске алынуусуга милдеттүү.

Глобалдык түшүнүүдөгү бүгүнкү экологиялык дүйнө таануунун деңгээли анын өнүгүүсүнүн буга чейинки эрте болгон стадияларынын жетиштүү өлчөмдө айырмаланат. Эгерде буга чейин адамды курчаган жаратылыш чөйрөсүнө өзүнүн таасирин тийгизген техногендик жана

антропогендик мүнөздөгү кооптуулуктар жана коркунучтар бардык ага коштолгон чыгымдар менен андан аркы цивилизациялык процесстин алкагында гана канааттандырылган коомдун реалдуу керектөөсү менен принципиалдуу түрдө каршылыкка түшкөн чаралардын жаратылышты жана өзгөчө адамзатынын жашоосун сактоого багытталган болсо, ал эми бүгүнкү күндө коом жана жалпысынан адамзаты мындай зарылдыктын керектиги тууралуу тыянакка келип, мындан да маанилүү болгон, биздин көз карашыбыз боюнча, конструктивдик негизде “конфликттин жактарынын” эки жагына тең мүмкүн боло турган карама каршылыктын чечилүүсүнө даярдыгын билдирди. Экология адамзатынын жашап кетүү тууралуу окууга трансформацияланып, анын идеологиялык компонентин шарттап, жетиштүү түрдө алдыга жылган жана карама каршы болгон өнүгүүсүн белгиледи.

Жаратылыштык жана техногендик таасирдөө адамдын жашоо тиричилигинин бардык аспектилерине олуттуу таасирин тийгизгендиги тууралуу факт эч кандай талаш маселе жаратпайт. Бизди курчаган айлана чөйрө анын бүгүнкү абалында анын туруктуу өнүгүүсүндө Кыргызстан үчүн олутуу көйгөйлөрдү түзүп, коом жана мамлекет тарабынан бул тууралуу жарыялангандыгына карабастан, мүмкүн болгон катастрофалардын кесепеттеринин кооптуулугу алар тарабынан жетиштүү жана тийиштүү түрдө кабыл алынбай келет. Айтылгандардын жыйынтыгы болуп Кыргызстандагы адамды курчаган айлана чөйрөнүн жашоосу үчүн кооптуулук туулуп, мүмкүн болгон экологиялык авариялардын жана катастрофалардын пайда болуу ыктымалдыгы эсептелет. Экологиялык коопсуздук коомдун коопсуздугунун түзүмдүү компоненти болуп, инсандын мыйзамчыгаруучулук менен каралган укуктарын жана эркиндиктерин иш жүзүндө ишке ашырууга жана коомго болгон чакырыктардын жана коркунучтардын түрдүү формаларына жана

түрлөрүнө каршылык көрсөтүү үчүн уюштурган коомдогу тийиштүү укуктук нормалардын жана эрежелердин, жарандык институттардын бар болуусуна негизделет.

Бул чөйрөдөгү мамлекет тарабынан жасалган тажрыйбалык кадамдарынын жана ошондой эле экологиялык коопсуздуктун камсыздалуусу менен байланышкан каралып жаткан көйгөйлөрдүн жасалган талдануусу, биздин көз карашыбыз боюнча, коопсуздуктун башка түрлөрүнө салыштырмалуу экологиялык коопсуздуктун суроолорунда коомду маалымдоодо калдыктык принцип менен иш жүргүзүлгөндүгүн тастыктайт. Мындай иштердин абалын кайрадан баалап чыгуунун зарылдыгы адамга жана коомго маалыматтык мейкиндиктин өсүп келе жаткан таасири, заманбап экологиялык дүйнө таануну, тийиштүү маданиятты жана билимди түзүү үчүн анын натыйжалуу колдонуу мүмкүнчүлүгү шарттап, жыйынтыгында коомдо анын ар бир мүчөсүндк экологиялык аң сезимдин пайда болуусуна түрткү жаратат.

Биз көрсөткөн маалымат дагы бир жолу экологиялык коопсуздуктун жаратылыштын коопсуздугу катары эмес, адамдын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугу катары таанылгандыгы тууралуу фактыны баса белгилеп кетүүгө мүмкүнчүлүк түзгөндүгүн айтып кетүү маанилүү болуп саналат, анткени жаратылыш чөйрөсү бардык зыяндуу таасирдөөдөн коргонуу объектиси болуп, адамдын чарбалык ишмердүүлүгү менен шартталган жаратылыштык келип чыгууга ээ болгон булактар жана факторлор менен потенциалдык жаратылган кооптуу экологиялык абалдардан корголуусу катары кабыл алынат. Бирок мындай зыяндуулук жаратылыштын чөйрөсү менен эмес, коом менен салыштырмалуу болуп эсептелет.

Жаратылыш чөйрөсүнө зыян таасирдөөнүн салыштырмалуулугу төмөнкү түрлөргө бөлүнүүсү мүмкүн:

- экономикалык көрсөткүчтөргө ээ болгон жана тийиштүү жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугунун предмети болгон материалдык мүнөздөгү зыяндуу коомго тийгизүү;

- инсанды жана ошондой эле коомду жана мамлекетти экологиялык коркунучтардан коргоо контекстинде экологиялык коопсуздукту камсыз кылууга багытталган мыйзамчыгаруучулуктун предмети катары аныктоо[70, 44б.].

Экология чөйрөсүндө кризистик көрүнүштөрдү жана коопсуздук принциптерин жеңүүнүн багыттарынын бири катары коопсуздук системасын институционалдык-башкаруучулук, нормативдик-укуктук, аналитикалык жана изилдөөчүлүк жөнгө салуу суроолорунда мамлекеттик функциялар жана коопсуздуктун көйгөйлөрүнүн тигил же бул себептер менен эпиборборунда жайгашкан адамдардын спонтанндык-табигый мүнөздөгү жашоо тиричилигиндеги аз маанидеги эмес процесстер менен шартталган улуттук коопсуздуктун системасынын түзүмү боюнча кээ бир сунуштар бар. Аларга институционалдык бекитилген, анын ичинде бийликтин мыйзамчыгаруучулук жана аткаруу органдарынын, элементтерин киргизүүгө болот. Бул институттардын алкагында стратегиялык, тактикалык жана ыкчам планда мамлекеттик коопсуздуктун бардык системасынын башкарылуусу камсыздалат. Мындай чөйрөдө башка түзүмдүү элементтерге салыштырмалуу максатка ылайыктуу рационалдуулу эң жогорку даражага ээ.

Каралып жаткна чөйрөдөгү чечимдерди иштеп чыгуу, кабыл алуу жана көзөмөлдөө процесстери башкалардын алдында так бөлүнөт, анткени аларда кабыл алынган чечимдер мамлекет, коом жана анын өз алдынча бир мүчөсү үчүн өзгөчө мааниге ээ, себеби бул чөйрөнүн субъектилеринин аракеттеринин натыйжалуулугу объективдүү түрдө түрдүү факторлордун (компоненттүүлүктүн жоктугу, кээ бир көйгөйлөр

боюнча катачылык) таасири астында азаюусу мүмкүн, ошондуктан каралып жаткан түзүмдүү элементтин алкагында тигил же бул түрдө камтылган субъектилердин жыйындуу иштөөсүнүн натыйжалуулугун перманенттик комплекстүү мониторинг жана талдоо жүргүзүү талап кылынат.

Коопсуздук менен байланышкан көйгөйлөрдүн илимий-теоретикалык жана колдонуучулук талдануусу, коопсуздуктун көйгөйлөрүнүн чөйрөсүндөгү жогору квалификациялуу адистер, теоретикалык ойлорду колдонуучулук иштелмелерге трансформациялаган илимий кызматкерлер, системалуу жана стратегиялык деңгээлдерде ойлонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ практика кызматкерлери болгон интеллектуалдык потенциалдын өлкөдө бар болуу шартында алардын натыйжалуу шартында анын стратегиялык приоритеттерин, максаттарын иштеп чыгуу жана модернизациялоо болгон багытты четке какпоо керек. Мындай көрүнүштөгү ишмердүүлүктүн жыйынтыктары катары түрдүү концепциялар, анын ичинде мамлекеттин коопсуздугу, алардын ишке ашуусунун жүрүүсүнүн аналитикалык коштолуусунун негизинде иштелген жана модернизацияланган нормативдик укуктук актылар жана ошондой эле тийиштүү түрдө системалаштырылган теоретикалык жана колдонмо идеялар жана түрдүү болгон социалдык, экологиялык, этникалык жана башка аспектилеринде иштелмелер болуусу мүмкүн. Мындай ишмердүүлүк мамлекеттик институттар менен биргеликте илимий жана мамлекеттик эмес уюмдар катышкан түрдүү форматта ишке ашууда[71, 148б.].

Коомдун бүгүнкү жашоосунда адамдын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөргө тиешелүү болгон ишмердүүлүктүн тийиштүү контекстинде массалык маалымат каражаттарынын кеңири спектрин колдонуу менен ишке ашкан

коопсуздуктун процесстеринин маалыматтык коштолуусунун маанилүүлүгү белгиленет. Ошону менен биргеликте, түрдүү аналитикалык борборлор, институттар, атайлаштырылган ММК жана башкалар бул системача катары шайкеш болгон системачаларда орун алган мамлекеттик коопсуздуктун процесстерин камсыз кылуу менен байланышкан мониторинг иштерин жүргүзүп, көп учурда автономдук түрдө бири бирине көз каранды тартипте өнүгүп келет. Ошону менен биргеликте, алар өзүнүн ишмердүүлүгүнүн белгилүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу кээле акценттерди жокко чыгарып, жаңы приоритеттерди аныктап, жаңы аспектилерде коопсуздук менен байланышкан көйгөйлөрдү ачыктоого жөндөмдүү. Бүгүнкү шарттарда ММК өзүнүн материалдарында коопсуздук көйгөйлөрүн чечүүгө позитивдүү багытталган расмий түзүмдөрдүн жана уюмдардын көз караштарын чагылдыруусу мүмкүн жана ошол эле учурда негативдик багытта да колдонуусу мүмкүн, ошондуктан объективдүү эмес уюмдардын жана иштеп жаткан бийликке каршы багытталган жана ошондой эле чет мамлекеттерге бирөөлөр аркылуу маалыматты колдонуусу мүмкүн[72, 55б.].

Ошондой эле мамлекеттик коопсуздуктун гана эмес, социалдык, этникалык жана индивидуалдык мүнөздөгү коопсуздуктун көйгөйлөрүнө багытталган мамлекеттик эмес (комерциялык эмес) уюмдардын жана формалдуу эмес бирикмелердин ишмердүүлүгүнүн активдештирилгендигин белгилеп кетүү зарыл. Бул түзүмдөр жарандык коомдун түзүлүүсүнүн активдүү процессин көрсөтүп, бийликтин органдары менен жетиштүү эмес тартипте чечилбеген, индивидуум жана коом үчүн актуалдуу болгон көйгөйлөрдү чагылдырып, аталган бейөкмөттүк уюмдар өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жаатында эл аралык тажрыйбадан, же конкреттүү мамлекеттен же чет өлкөлүк уюмдан алынган идеяны пропагандалап, коомдун активдүүрөөк болгон бөлүгүнүн

табигый жана спонтанндык көз карашына таянган рационалдык ишмердүүлүктү белгилейт.

Жалпысынан коомдун, социалдык топтордун жана конкреттүү индивидуумдардын жашоо тиричилигин камтыган мейкиндик адамдын жашоо практикасынын жана психологиясынын негизинде куралган коопсуздук системасынын түзүмдүү элементин түзүп, коомдук жана жеке мүнөздөгү коопсуздуктун салыштырмалуу массалык, топтук жана индивидуалдык деңгээлдерин өзүнө камтыйт. Бул ыкма коомдун керектөөсүнүн жана адамдар үчүн жашоосуна маанилүү болгон талаптардын жыйындысын, аларды камсыз кылуу үчүн керектүү ресурстарды, индивидуумдун жүрүм турум нормаларын, жашоо образын жана белгилүү коомчулуктун жалпы маданий өнүгүүсүнүн даражасын карайт. Коомдун анын жашоо тиричилигинде эң маанилүү мүнөздөмөлөр пайда болуп жаткан чакырыктары жана кооптуулуктар түрүндө болуп, аларды жеңүү коомдун жана мамлекеттин кээ бир элементтеринин күнүмдүк ишмердүүлүгүнүн форматында мүмкүн эмес, бирок коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө максатка ылайыктуу мамлекеттик иш чараларды ишке ашыруу аркылуу гана мүмкүн. Бул мейкиндикти изилдөөчү коомдогу кээ бир индивидуумдардын жана алардын топторунун негативдүү жүрүм турумунун өз алдынча көрүнүштөрү жана ошондой эле социалдык топтордун жана этникалык коомчулуктардын антогонизми, уюшкан кылмыштуулук жана башкалар сыяктуу көрүнүштөр менен иш жүргүзөт.

Экологиялык коопсуздуктун изилдеп чыгып, анын толук өлчөмдө мамлекеттин коопсуздугунун системасына интеграцияланбагандыгын белгилеп кетүү зарыл, ошондуктан институционалдык-спонтандык болгон системачанын форматында ал максаттык, системалык түзүмдөлгөн жана рационалдык башкаруу принциптеринин түзүлүү чөйрөсүн жана ошондой

эле илимий-теоретикалык иш чараларга кызыкчылыгы таратылып, колдонулган жана коопсуздук көйгөйлөрү үчүн колдонмо мааниге ээ, коопсуздуктун стратегиялык приоритеттерин, анын максаттарын жана принциптерин иштеп чыгуу жана модернизациялоону камтыган чөйрөлөрдү жөнгө салат. Бул жерде аз эмес ролду коопсуздук чөйрөсүндө процесстерди маалыматтык коштоо чөйрөсүндөгү, мамлекеттик эмес (комерциялык эмес) уюмдардын жана формалдуу эмес бирикмелердин ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүндөгү аракеттер ойнойт. Экологиялык коопсуздук коомдун жашоо тиричилигининин бардыгы менен камтылган жана ал жерде орун алган социалдык топтордун жана кээ бир инсандардын бар болуу шартындагы мейкиндик менен тыгыз байланышта. Экологиялык чөйрө маанилүү деңгээлде экономикалык ишмердүүлүктүн чөйрөсүнө, социалдык жана укуктук чөйрөлөргө өзүнүн таасирин тийгизет.

Ошентип экологиялык чөйрө экологиялык коопсуздук менен биргеликте коопсуздуктун системасынын түрдүү компоненттери менен туруктуу жана бутакталган байланыштарына ээ. Ошондуктан тигил же бул системачанын бардык компоненттеринин позитивдик же негативдик мүнөздөгү метамарфоздору башка түзүмдүү компоненттерине, системачаларына жана алардын компоненттерине, коопсуздуктун бардык системасына анын сапаттуу деңгээлин жакшыртууга же начарлатууга алып келүүсү мүмкүн. Коопсуздуктун анын экологиялык түзүмдүүмүн камсыз кылуу системасын башкаруу үчүн арналган уюштуруучулук түзүмдү проектирлөө экологиялык коопсуздуктун максаттарына жана маселелерине жетүүгө багытталган өз ара аракеттешүүнүн субъектилеринин компетенциясы жана функциялары боюнча камсыздалуусунун механизминин дифференцияланууcуна негизделген.

Бул түзүм Кыргыз Республикасынын бардык деңгээлдеринде адекваттык административдик жана укуктук коштоодон сырткары перманенттик прогресстин абалында болгон деңгээлдеги илимий коштолууну талап кылат, анткени экологиялык чөйрөдөгү чакырыктардын жана коркунучтардын деңгээли андан алдыга кетүү боюнча өсүүнүн тенденциясына ээ, ошого байланыштуу экологиялык мыйзамчыгаруучулук субъектилердин нормалдуу иштөөсүн жана өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган.

Экологиялык коопсуздук өнүгүүнүн көйгөйүн түзгөндүгүн белгилкеп кетүү абзел, анткени узак мөөнөттөгү максаттарга жетүү жана ыкчам пландагы аны менен байланышкан тактикалык максаттарга жана маселелерди коюу аркылуу стратегиялык форматтагы маселелере жетүү аркылуу анын чечилүү мүмкүнчүлүгү шарттайт. Ошону менен биргеликте, максаттарды аныктоо процесси көп эмгектик талап кылгандыгын жана тийиштүү изилдөөлөрдө комплекстик, терең, бүтүндүү, системалуу ыкманы талап кылгандыгы эске алуу керек.

Экологиялык коопсуздуктун экологиянын негизги компоненти болгондугуна байланыштуу анын бүгүнкү түшүнүлүүсүндө цивилизациялык таасирдөөнөн жаратылыш чөйрөсүн коргоого, ошол элу учурда, адамзатын мындай таасирдөөнүн катастрофалык кесепеттеринен коргоого багытталган түздөн түз экологиялык саясаттын маанисин эске алганда, анда экологиялык коопсуздукту камсыз кылууга багытталган ишмердүүлүктүн негизги багыттарына жаратылышты рационалдык колдонууга багытталган программаларды ишке ашырууну; бардык жаратылыш ресурстарын, анын ичинде сырьелорду, материалдардын жана энергияны этияттык менен колдонууну; экология үчүн мүмкүн болгон кесепеттерин эске алуунун негизинде өндүрүштүн мүнөзүн фундаменталдуу трансформациялоо; жаратылыш чөйрөсүн сактаган

новациялык технологияларды кийирүүнү; адамдын рационуна экологиялык зыяндуу тамак аш продуктуларына жол бербөөнү; адамдын экологиялык тарбияланыуусу; эл аралык деңгээлде экология чөйрөсүндөгү кызматташтыкты өнүктүрүүнү киргизүү зарыл.

Өлкөдө жаратылыш ресурстарынын экологиялык чөйрөнүн начарланыуусунун фонунда толугу менен колдонулуп жок болуусу менен мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнүн деңгээлинин жана ошондой эле бул көйгөйдүн глобалдуулугун, анын маанилүүлүгүн жана актуалдуулугун коом тарабынан түшүнүүгө болгон даярдыгынын ортосунда түздөн түз көз карандылык бар экендиги белгиленет. Улуттук жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугундагы маанилүү коллизиялардын орун алуусу; заманбап экологиялык талаптарга жооп бербеген технологияларды жана материалдарды өндүрүштө колдонуу, экологиялык маданияттын төмөнкү деңгээли сыяктуу түрдүү жагдайлардын шартында аталган коркунуч Кыргызстан үчүн жетиштүү түрдө актуалдуу болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Экологиялык коопсуздугунун концепциясы экологиялык коопсуздукту улуттук коопсуздуктун ажырагыс компоненти катары аныктап, аны туруктуу өнүгүүнүн милдеттүү шарты катары таанып, анын алкагында жаратылыш чөйрөсүнүн сакталуусу жана анын тийиштүү сапатынын колдоосу камсыз болгон негиз катары аныкталат.

Ошону менен биргеликте, экологиялык коопсуздук коомдун коопсуздугунун түзүмдүү компоненти болуп, инсандын мыйзамчыгаруучулук менен каралган укуктарын жана эркиндиктерин иш жүзүндө ишке ашырууга жана коомго болгон чакырыктардын жана коркунучтардын түрдүү формаларына жана түрлөрүнө каршылык көрсөтүү үчүн уюштурган коомдогу тийиштүү укуктук нормалардын жана эрежелердин, жарандык институттардын бар болуусуна негизделет.

Ошентип экологиялык чөйрө экологиялык коопсуздук менен биргеликте коопсуздуктун системасынын түрдүү компоненттери менен туруктуу жана бутакталган байланыштарына ээ болуп, тигил же бул системачанын бардык компоненттеринин позитивдик же негативдик мүнөздөгү системачаларына жана алардын компоненттерине, коопсуздуктун бардык системасына анын сапаттуу деңгээлин жакшыртууга же начарлатууга алып келүүсү мүмкүн.

Глава 2. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУГУНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН БҮГҮНКҮ АБАЛЫ ЖАНА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛЫНУУСУ

2.1. Туруктуу өнүгүү концепциясы Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздуктуу өнүгүү базасы катары

Мамлекеттин өнүгүүсүнүн бүгүнкү мезгилинде ар бир өлкөнүн экологиялык саясаты концептуалдык база болгон жана глобалдык көйгөйлөрдүн макулдашылган стратегиялык чечимдерин иштеп чыгуу үчүн экинчи миң жылдыктын эң маанилүү окуя болгон дүйнөлүк саясий элитанын биринчи жолу тарыхта чогулган, айлана чөйрөнүн жана туруктуу өнүгүүнүн суроолоруна арналган БУУнун конференцияларында[73, 5-23б.] жана саммитте[74] иштелип, кабыл алынган бардык документтерди өзүнө бириктирген эл аралык коомчулук менен жарыяланып, кабыл алынып, таанылган туруктуу өнүгүүнүн стратегиясына негизделген. Бардык мамлекеттердин күчтөрүн бириктирүүгө чакырууну талап кылуу аркыоуу чечилген планетрадык масштабдагы жашоо үчүн маанилүү көйгөйлөрдүн курчтоосу бүгүнкү цивилизациянын өнүгүүсүнүн жана бизди курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн сакталуусунун көйгөйлөрү менен үзгүлтүксүз байланышта болгон адамзатынын жашап кетүүсүнүн олуттуу көйгөйлөрү боюнча көптөгөн өлкөлөрдүн өкмөттөрүнүн жана мамлекет жетекчилеринин жолугушуусун уюштуруунун зарылдыгына алып келди.

Дүйнөлүк бардык өлкөлөрүн бириктирген форумдагы кабыл алынган негиз салуучу документтерде[75] адамзатынын цивилизациясы өзүнүн тарыхында бурулуучу абалына ээ болуп, азыркы жана келечектеги муунга адамдардын айлана чөйрөнү сактоо жана өнүктүрүү боюнча

керектөөсүн канааттандыруусун камсыз кылган глобалдык көйгөйлөрдү чечүүгө балансталган жолдун пайдасына чечилүүсүнө умтулуун ишке ашыргандыгын белгилейт. Ошону менен биргеликте өлкөлөрдүн алдында белгиленген маселелерди аткаруу үчүн эл аралык өлкөлөрдүн туруктуу өнүгүүсүнүн мамлекеттик стратегиясына өзгөчө орун берилип, өз ара мамилелердин жаңы системасын аныктоонун зарылдыгы тууралуу бирдиктүү чечимге алып келген мамлекеттердин улуттук өкмөттөрүнө жүктөлгөн жоопкерчилик дүйнөлүк коомчулуктун жыйырма биринчи кылымдаргы күн тартибиндеги маанилүү суроолорун алардын ишке ашуусунун механизмин иштеп чыгуу маселеси түзөт[76]. Мындан келип чыккан аталып кеткен мамилелер экологиялык жетиштүүлүккө негизделген натыйжалуу экономиканы түзүүнү көздөгөн мамлекеттер арасындагы саясаттын негизги багыты болгон өнүгүүнүн туруктуулугуна алып келүү максатында түрдүү экономикалык өнүгүүсүнө ээ болгон өлкөлөрдүн киргизилген өзгөрүүлөрдүн керектигин жана өз убагындагысын чагылдыруусу абзел.

Эл аралык деңгээлде өткөрүлүп жаткан иш чаралар социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жана айлана чөйрөнүн корголуусунун өз ара байланышынын бекмдөө багытын көрсөтүп, туруктуу өнүгүүнүн приоритеттүү максаты катары – адамдын потенциалын өнүктүрүүнү жана жакырдыкты жок кылууну, өндүрүштүн жана колдонуунун моделдерин өзгөртүүнү, адамдардын таза сууга, санитарияга, энергияга, саламаттыгын сактоого, азык түлүктүн коопсуздукка болгон керектөөсүн канааттандырууну; биологиялык түрдүүлүктү коргоону жана планетанын экологиялык коопсуздугуна зыянын тийгизү турган, техногендик мүнөздөгү негативдүү кесепеттер үчүн улуттук-мамлекеттик жана эл аралык деңгээлдерде[74] жоопкерчиликти баса белгилөө менен жаратылыш ресурстарын аягына чейин колдонбоону түшүндүрөт[77].

Туруктуу өнүгүүнүн кызыл линиясы менен экологиялык чөйрөдөгү тийиштүү чалалардын аткарылуусунун так аныкталган мөөнөтүн камтыган чарбалык-экономикалык ишмредүүлүктү жөнгө салган маанилүү документ болгон жана жогорку деңгээлде кабыл алынган саммиттин чечимин аткаруунун планына ылайык жер шаарынын калкынын керектөөсүн канааттандыра алган социалдык-экономикалык деңгээлдин көтөрүлүүсү өтөт.

Саммиттин катышуучуларынын кызыктар болгондугу өлкөлөрдүн өкмөттөрүн жана жарандык коомун туруктуу өнүгүүү жолу менен ирээти менен алдын жылуу үчүн планетанын калкынын алдында бүгүнкү күндө турган маанилүү жана негизгиси конкреттүү маселелерди аныкталган мөөнөттө аткарууга багыттоого мүмкүнчүлүк түздү, мисалы, дүйнөнүн мамлекеттеринин лидерлери жылдан жылга планетада азаюуда болгон ичүүгө болгон суунун коопсуздугун камсыз кылуу жана ошондой эле ушул жылдары жакыр калктын санын жарымына кыскартуу үчүн тез чараларды көрүүсү зарыл. Мындан сырткары, жолугушуунун катышуучулары 2020-жылга өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө саламаттыкты сактоо системасын жакшыртууга, башка өлкөлөрдүн системасы менен салыштырганда тийиштүү деңгээлге жакындатууга жетишүү үчүн келишимге келишти. Катышуучулар ошондой эле энергиянын калыбына келүүчү булактарын колдонуунун көлөмүн жогорулатууга келишишип, айланы чөйрөнүн абалын начарлатууну жокко чыгаруу жана планетанын биотүрдүүлүгүн жана балык ресурстарын сактоо боюнча натыйжалуу чараларды көрүүгө чечим кабыл алышты[79].

Социалдык көйгөйлөрдүн чечилүүсү продукциянын чыгарылуусун көбөйтүүгө, айлана чөйрөгө адамдын ишмердүүлүгүнүн басымын күчөтүүгө алып келген экономиканын рычагдарын бекемдөөгө багытталган өндүрүштүн кеңейүүсү менен байланышкандыгын белгилеп кетүү зарыл, ошол себептен бардык деңгээлдерде социалдык-

экономикалык жана экологиялык кызыкчылыктардын ортосундагы балансты сактоо, эл аралык жана улутттук-мамлекеттик масштабда туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга багытталган коомдун жашоо ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу оптималдашуусун өткөрүү талап кылынат. Ошону менен биргеликте, бар болгон институционалдык чөйрөнүн укуктук жана формалдуу эмес чектөөлөрүн эке алуу зарыл.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу механизми, биздин көз карашыбыз боюнча, экономикалык, гуманитардык жана укуктук аспектилерди өзүнө камтуусу милдеттүү. Биринчи кезекте өлкөнүн экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун гуманитардык аспектиси, коомдогу дүйнө таануунун доминантынын жаңы көз карашынын бекитилүүсү, экологиялык маданияттын курулуусу тууралуу кеп болуп отурат. Экологиялык дүйнө тануугa болгон көз караш адамдын жана жалпысынан социалдык организмдин жаратылыштык коргоочулук көнүп кетүү механизмин түшүндүрүп, өзүнүн экологиялык кооптуулуктун алдынан улуттук жашап кетүү багытында тез арадагы корректирлөөсүн талап кылат. Ошого байланыштуу, экологиялык билим алуу өзгөчө өсүп келе жаткан муундун тарбиялануусун жана агартуусун өзүнө камтып, улуттуу жашап кетүүсү же деградациясы тууралуу кеп болуп отургандан чоң мааниге ээ.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу туруктуу өнүгүүнүн контекстинде өлкөнүн жарандарынын жана мамлекеттин жашап кетүү шарты катары бар болгон экономикалык приоритеттердин экологиялык түрүнө алмашуусунун натыйжасында мүмкүн боло алат. Бул алмашуу адамдардын аң сезиминин, жалпысынан коомдун баалуулуктар системасынын, экологиялык көйгөйлөрдүн маңызын түшүнүүсүнүн тийиштүү өзгөрүүсүн жана ал көйгөйлөрдү чечүүдөгө ар бир адамдын жоопкерчиликтүү катышуусун түшүндүрөт. Жарандар жашоо чөйрөсүнө болгон жоопкерчиликтүү мамилесин пайда кылуу жүрүм турумдун өтө

узак мөөнөттөгү жаратылышты колдонуу стереотибин бузуу менен байланышкан, ошондуктан экологиялык аң сезимдин өнүгүү процесси ырааттуу жана системалык болуусу абзел. Ал үзгүлтүксүз экологиялык билим берүүнүн жана агартуунун каражаттары менен бардык жаш курактагы адамдардын, социалдык катмарлардын жана коомдун кесиптик тобунун экологиялык маданиятын жогорулатуу жолу менен камсыз болуусу мүмкүн. Экологиялык маданият жана экологиялык билим берүү бардык деңгээлдерде конкреттүү жерде, региондо чарбалык ишмердүүлүктүн экологиялык кесепеттери тууралуу жетиштүү маалымдалгандыкка негизделген экологиялык сабаттуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жана аткарууга мүмкүнчүлүк жаратат. Коомдун бардык катмарларында экологиялык билимдердин дефицити жарытылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугунун бузууда көп бөлүгү жатат жана бийликтин аракетсиздигин жана калктын адекваттуу эмес реакциясынын себеби болуп саналат.

Экологиялык маданияттын негиздерин билүү мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге аларга бөлүнгөн чөйрөдө башкаруучулук чечимдерди сабатуу ишке ашырууга жардам бергендиги айкын. Жыйындысында, экологиялык сабатуу коом адамзатынын келечектеги мууну үчүн жашап кетүү жана өнүгүү үчүн түрдүү масштабдагы экологиялык катастрофага жол бербейт. Өлкөдөгү күндөн күнгө начарлаган экологиялык жагдайдын шартында өлкөнүн экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө укуктук жөнгө салууну жакшыртуу механизмин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгып, айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салган көптөгөн мыйзамдарды жана административдик укуктук актыларды өзүнө камтыйт. Бирок алардын ишке ашырылуусунун механизминин жакшы эместиги жөнгө салууну жана рыноктук өзүн өзү жөнгө салууну стимулдаган борборлоштурулгун пландоо механизмин комплекстик колдонуунун

негизинде башкаруунун түрдүү деңгээлдеринде туруктуу, ишке жөндөмдүү иштеген моделинин түзүлүү маселеси коюлат. Ошондуктан, экологиялык маданияттык курулуусу, жана ошондой эле экологиялык билим берүүнүн жана тарбиянын өнүгүүсү экологиялык өнүгүү чөйрөсүндө мамлекеттик саясаттык негизги стратегиялык максаты болуусу милдеттүү. Экологиялык маданияттык түзүлүүсү адамдардын аң сезиминин өзгөрүлүүсүсүз мүмкүн эмес, бирок экологиялык билим берүүну уюштурууга болгон туура жол менен мүмкүн боло алат. Албетте, адамдардын аң сезиминин гана өзгөрүлүүсү жетишсиз, андан сырткары бардык мамлекеттик саясаттын мамлекеттик улуттук коопсуздуктун маанилүү түзүмдүү бөлүгү болгон өлкөнүн экологиялык коопсуздугун камсыз кылууга багытталуусу зарыл.

Укуктук жөнгө салуу механизми жараандарды экологиялык коопсуз чөйрөдө жашоого болгон укугунда бардык менчиктин формасындагы ишканалардын жана уюмдардын жаңы заманбап технологияларга жана айлана чөйрөнүн саламаттандыруусуна болгон экономикалык кызыкчылыгына болгон жол менен жарандардын кызыкчылыктарын коргоого багытталат.

Ошентип, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу ар бир мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнүн, жана алгач улуттук жашап кетүүсүнүн маанилүү шарттары болуп саналат. Экологиялык коопсуздуктун пайда болуусунун маанилүү шартын адамдардын экологиялык маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон адамзатынын экологиялык көйгөйлөрдүн маңызын түшүнүүсү түзөт. Чечим кабыл алган адамдар кандайдыр бир ишмердүүлүктү ишке ашырууда биз үчүн приоритеттик максатты кандайдыр бир өзүбүздүн максатыбызга гана жетүү эмес, ошондой эле айлана чөйрөгө болгон зыяндын минималдык даражасында ага жетүү эсептелет. Адамдын жаратылыш чөйрөсүнүн

ажырагыс бөлүгү болгондугун жана бардык чөйрөгө болгон негативдик таасирлер аягында анын өзүнө чагылат.

Глобалдык дүйнөнүн трансформациясы, социалдык экологиялык түзүмүн эске алуу мамлекеттин улуттук коопсуздук тууралуу түшүнүктөрүнүн өзгөрүүсүнө үлгү боло алат. Акыркы убакытка чейин суунун кескин жетишсиздиги байкалган өлкөлөр үчүн бул абал жаратылыш ресурстарынын азаюусунун көйгөйү болуп, мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуунун көйгөйлүү талаасына кирген эмес. Бүгүн социалдык жаратылыштык чөйрө бардык жерде ар бир мамлекеттин улук улуттук баалуулугу катары каралып келет. Андан сырткары, мамлекеттин экологиялык коопсуздук суроолору глобалдык экологиялык абалдын начарлоосу, жаратылыш чөйрөсүнүн баалуулуктарынын өсүүсү менен эл аралык конфликттер экологиялык түскө ээ боло баштайт[80, 141б.].

Бүгүнкү мезгилде жашоонун жетиштүү деңгээли катары адамдын жагымдуу жашоосунун (улуттук-маданий, диний жана башка өзгөчөлүктөрдөн көз каранды болгон) жана биочөйрөнүн туруктуулугунун сандуу жана сапаттуу критерийлеринин комлпексин көрсөткөн адамдын жагымдуу жашоосунун материалдык көрсөткүчтөрү, бүтүндүү социалдык организм катары коомдун факторлорунун жана жашоо шарттарынын бири бири менен өз ара байлнышкан көп түрдүүлүгү түшүндүрүлөт. Экономикалык өнүккө мамлекеттерде материалдык ийгиликтүүлүгүн жана социалдык корголгондугун канааттандыруудан сырткары заманбап көйгөйлөрдүн коом тарабынан маанилүүлүгүн түшүнүү деңгээлине жараша керектүү зарылчылыктарды түзгөн потенциалдык керектөөчүлүк категориясы негизги мааниге ээ болуп, жашоонун рухий жана интеллектуалдык баалуулуктарга багытталуусу ишке ашып, экологиялык өнүгүүнүн глобалдык башкарылуусу системасын түзүү чөйрөсүндө бири бирин толуктап, багыттаган чечимдерди шарттаган бош убактынын бар болуусу, айлана чөйрөнүн жана саламаттыктын абалын жакшыртуу,

экологиялык коопсуздукта жалпы адамзатынын керектөөсүн түзүү зарыл элементти түзүп, туруктуу өнүгүүнүн экономикасын куруу, экологияга, экологиялык маданиятка этияттык, акылдуу мамиле тууралуу адамдарда аң сезимди куруу, адамдын аң сезиминде жаратылыш жана адамдын принципиалдуу бирдиктүүлүгү, алардын өз ара байланышкандыгы жана адамдын экологиялык абал үчүн эң чоң жоопкерчилиги тууралуу түшүнүктү жаратуу ишке ашат[81, 23-26б.].

Дүйнөлүк коомдук өнүгүүнү изилдөө өндүрүш күчтөрү менен коомдук мамилелер ортосунда орун алган кыйроодон чыгуу жолун издөө түзүлүштүн негиздерине таасирин тийгизип, адамдын баалуулук маңызында болгон өзгөрүүлөрдү көрсөтүп, өзгөрүү ишмердүүлүгүндө, жашоого болгон умтулуусун өзгөртүүдө, өндүрүштөн колдонуу көз карандылыгын жөнгө салууда, өндүрүштү көбөйтүү үчүн ресурстарды жырткычтык менен колдонуусундагы карама каршылыктарды чечүүдө жана адамдын керектөөсүн жаратылышка болгон андан кийинки зыяны жок канааттандырууга түрткү жараткан экологиялык пайдалуу технологияларды иштеп чыгууда чагылдырылат.

Дүйнөлүк коомчулуктун диалектикалык карама каршылыктардын чечилүүсүнүн жана ошого байланыштуу дүйнөлүк катастрофалардын жокко чыгарылуусунун чечилүүсү алгач прогрессивдик өнүгүүгө жооп берген түзүмдүү маалыматтын жогорку деңгээлине жана анын чагылдыруучу мүмкүнчүлүгүнүн өсүүсүнүн системасына өтүү үчүн потенциалдуу каражат болгон маалыматтык чөйрөдөгү илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктери болгон өзгөрүү процессине ээ болгон экологияга аң сезимдин жаңы глобалдуу системасынын ийгиликтүү калыптануу шартында гана ишке ашуусу мүмкүн. Мындан сырткары экологиялык кризистер системага кардиналдык өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу үчүн аны тең салмактуулугу жок абалга өткөрүп, өзүн өзү сактоого болгон универсалдык керектөөчүлүктү актуалдаштырып,

керектүү аракеттердин биригүүсүнө жана максатталуусуна көмөк көрсөтөт, ошого байланыштуу жаратылыш чөйрөсүнө акылдуу мамилени маалыматтык-экологиялык коом (билимдерге таянган өнүгүүсүнүн негизги ресурсун интеллектуалдык-маданий потенциал түзөт) катары кароо логикалык болуп эсептелип, ошону менен биргеликте мындай аныктама так белгилерин камтыбайт жана дүйнөлүк жаңыруу процесттеринин маңыздуу жактарын чагылдырбайт.

Техногендик таасирдөө алардын масштабдарынын чектөөдөн ашуу шартында жаратылышта жаратылыш чөйрөсүнүн деградациясын, өзгөчө экологиялык кир технологияны жана эскирген жабдыктарды колдонууда, чакырат. Коомдун өнүгүү процессин токтотууга мүмкүн эместиги баарыбызга белгилүү жана техникалык прогресстин өзү жаратылыш ресурстарын колдонуусуз ишке аша албайт, бирок ошол эле убакытта жаратылыш системасынын табигый көлөмү жана анын туруктуулугу чексиз эместигин белгилеп кетүү зарыл. Коом жаратылыштан болгон түздөн түз илимий-техникалык прогресстин кесепеттеринен болгон көз карандылыгынан бошолуусунун натыйжасында коом ал системанын ийгиликтүүлүгүнөн андан да көбүрөөк көз каранды болуп, илимдеги негизги илимий буйрутмасы болгон мындай мазмунун аныктайт: жаратылышты колдонуунун илимий негиздерин иштеп чыгууну жана көрсөтүлгөн белгилер менен экологиялык жагдайды экологиялык нормалоо жана конструктирлөөнүн жолдорун издөөгө максатталган маселери бар жаратылыш системасынын абалын калыбына келүүнү камсыз кылуу.

Айлана чөйрөгө техногендик басымды жөнгө салуу, өзгөчө өтө «оордошкон» райондордо», олуттуу илимий негиздөөлөрдү «оптималдык жаратылышты колдонуу» аныктамасынын өзүндө жана ошондой эле жаратылыштын өзүн өзү тазалоосунун жана өзүн өзү калыбына келүүсүнүн табигый системасын колдонуу менен территориянын

уюшулуусунун бүтүндөй системасында талап кылат. Жаратылыштык экосистеманы сактоо үчүн экологиялык нормативдерди, башкача айтканда территориянын ушундай уюшулуусунда жердин же суу көлөмүнүн биологиялык продуктивдүүлүгүнүн начарлоосуна алып келбеген, жердин жана суунун баалуу жаратылыш ресурстары катары анын сапаттарынын сакталган же жакшырткан абалын камсыз кылгандыгы зарыл маселени жаратат. Ар бир ишкананын өндүрүштүк ишмердүүлүгү айлана чөйрөнүн мыйзамченемдүүлүктөрүнө адекваттуу болуусу милдеттүү. Өндүрүштү экологиялаштыруунун талаптарынын алкагында техногендик иштердин жөнгө салынуусунун критерийи катары минималдык чыгашаларда жашоонун сапатын камсыз кылуу принциби эсептелет. Мындай ыкма социалдык натыйжалуулуктун приоритетинин принциби деп аталат. Жаратылышты колдонуунун территориалдык оптималдашуусу боюнча иш чаралар калыктын саламаттыгынын жогорку деңгээлин жана айлана чөйрөнүн сапатын колдоону өзүнө камтуусу милдеттүү [82].

Өндүрүштө адамдын ордун жана ролун маанилүү өзгөрткөн түздөн түз өндүрүштүк күчкө илим ээ болгон коомдун өнүгүүсүндө илим жана техника тууралуу түшүнүктөрдү кардиналдык өзгөрткөн илимий-техникалык төңкөрүш адамдын эмгегинин мүнөзүн, анын билим берүү системасындагы кесиптик жана гуманитардык даярдоосун белгиледи. «Интернет» деген аталышка ээ болгон персоналдык компьютерлердин жана баарына жеткиликтүү болгон электрондук тармактардын бүткүл дүйнөлүк системасынын негизинде коомдун буга чейин күтүүсүз болгон маалымдануусунун жыйынтыгында адам маалыматтардын чоң көлөмүнө буга чейин болуп көрбөгөндөй ээ болуп, адамдардын жана уюмдардын өз ара аракеттешүүсүнүн сапаттуу трансформациясына алып келген баарлашуунун жаңы ыкмасы пайда болду. Түздөн түз өз ара аракеттешүүнүн реалдуу чөйрөсү менен биргеликте виртуалдык маалыматтык мейкиндик пайда болуп, өзгөчө бат ылдамдыкта

кеңейтилип, өзүн өзү уюштурулуп турат. Адамзаты үчүн өзүнүн кесепеттери боюнча колоссалдык чоң болгон көрүнүш катары тармактык коомдун тең салмактуу эмес өзүн өзү уюшулуу процесси адамдын жашоо тиричилигинин дээрлик бардык чөйрөлөрүнө маңыздуу таасирин тийгизип, бүгүнкү күндө тармактык экономика, тармактык башкаруу, тармактык укук, тармактык маданият жана башка ушул сыяктуу терминдер таанылып, колдонууга ээ болуп келет. Туруктуу өнүгүүнүн идеяларын иштеп чыгуунун жана ишке ашыруунун принципиалдуу жаңы формалары жана каражаттары пайда болуп, ошол эле учурда илимий техникалык төңкөрүш адамзатынын глобалдык көйгөйлөрүнүн комплексин жаратып, алардын чечилүүсүнүн жолдорун издөөгө аракеттерин жасоодо[83].

Жогорудагынын негизинде, социалдык экологиялык системадагы (адамзат – жашоо чөйрөсү) глобалдык коопсуздукту камсыз кылуу жана бул системанын бүгүнкү абалынын биочөйрөнүн жакшыртылган абалына башкарылган түрдө өтүүсү менен түшүндүрүлгөн глобалдык экологиялык өнүгүүнүн системасынын башкарылуусу актуалдаштырылып, ошону менен биргеликте экологиялык коопсуздуктун актуалдуу параметрлери өткөөл процессинин башынан аягына чейин мүмкүн болгон көрсөткүчтөрдүн чегинен чыкпоосу милдеттүү болуп эсептелет. Анткени глобалдык экологиялык коопсуздук көйгөйлөрү функциялоонун эмес, өнүгүүнүн көйгөйлөрү болгондуктан, биочөйрөнүн жакшыртылган абалына өтүү процесси кардиналдык түзүмдүү фукнционалдык өзгөрүүлөрдүн ишке ашуусу менен аныкталат. Ошол эле убакытта биочөйрөнүн чөйрөсүнүн жакшыртылуусунун уюштурууччулук процессинин туруктуулугун камсыз кылууну анын бузулуучу көрүнүштөрүсүз акырындык менен өтүүсүн кепилдөө менен ишке ашыруу милдеттүү. Уюштурууччулук процесстин башкарылуусу эволюцияланган өзүн өзү уюштуруунун жыйындысынын максатка багытталган

синхрондошуусу жана активдешүүсү катары жыйынтыгына ээ болгон ички өзүн өзү уюштурулуусунун тенденцияга ээ болгон системаны иштеткен башкаруу таасирдөөсүн жараткан учурда башкаруунун жаңы түрүн түзүү зарылчылыгы пайда болот. Аларга уюштуруучулук жетишкендиги боюнча түрдүү даражага ээ болгон глобалдык социо-экологиялык системанын системачалары кирет. Ошону менен биргеликте, башкаруучулук таасирдөөлөр оптималдуу болуп, тигил же бул өлкөнүн өнүгүүнүн экономикалык деңгээлине, улуттук, диний жана башка өзгөчөлүктөрүнө жооп берүүсү зарыл. Тең салмактуулуктун жок болуусу шартында глобалдык деңгээлде стратегиялык башкаруудага катачылыктар чоң кооптуулукка ээ болуусу тууралуу эскертүү керек, себеби адекваттуу эмес башкарууда басымдуулукка ээ болгон катастрофалык багытка ээ болгон эволюциялык эмес конкуренция жараткан жаңы түзүмдөр дайыма бар болуп, бул чөйрөдө орун алып келет[84, 92б.].

Берилген багытта чогулан жетектөөчү жоболор тигил же бул чөйрөдөгү баштапкы чекит болуп, социалдык укуктук маңыз болуп саналат. Мындай мазмун менен экологиялык аспектиде коопсуздук мазмундалып, анын маңызы мамилелерди аныктоо жана жөнгө салуу болгон нормаларда камтылган коомдогу көз караштарды берүүдө. Жогорудагынын негизинде коопсуздук экологиялык багытта адептик баштоолорго жана кабыл алынган маанилүү укуктун актыларына таянуусу зарыл. Бул болсо кооптуу жаратылышты колдонуу ойлору бардык өткөрүлүп жаткан иш чаралардын мазмунунда болуп, саясий дүйнө таанууда чагылдырылышы керек.

Мамлекеттин жашоо тиричилиги түздөн түз маңыздуу учурларга болгон иштелип чыккан көз караштарга баш ийип, бул учурда экологиялык татаалдануу адамдын белгилүү территориядагы баштоосунун ишмердүүлүгүнүн менен байланышкан жашоо тиричилигине таасирин тийгизет.

Мындай ойдо мындай ишмердүүлүктүн социалдык саясий натыйжасы болгон коомдук мамилелердин көрсөтүлгөн чөйрөсүндөгү мамлекеттин жана коомдун ишмердүүлүгүнүн максаты мазмундалуусу керек. Мамлекеттин экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча негизги оюун түзгөн башка түзүмдүү бөлүктөрү катары белгилүү аны курчаган биологиялык жана антропогендик чөйрөдө коомдун нормалдуу иштөөсүн камсыз кылуу боюнча мамлекеттик ишмердүүлүктөн принциптери эсептелет. Ишмердүүлүктүн тандалган багыттарынын катышуучулары системаны калыбына келтирүү жана орнотуу боюнча индивиддердин жашоосуна кооптуу тоскоолдук жаратып, бүтүндөй организмдин бузулуусуна жана өзүн өзү жөнгө салуусундагы токтоп калууга алып келген экологиядагы стабилдүүлүктүн бузулуусуна өбөлгө болгон терең кийлигишүүнү жаратат[85, 15б.].

Белгиленгенден сырткары адамдын жашоосуна жагымдуу болгон шарттарды түзүү менен байланышкан анын кызыкчылыктарына тиешеси бар мындай багыттарды камтыган объектилердин коопсуз бар болуусу үчүн маанилүү шарттарды түшүндүргөн баалуудан азырак баалууга болгон тепкичтерге бөлүнүү болгон коопсуздуктун экологиялык түшүнүлүүсүн жана курулуусун эске алган кээ бир адистердин көз караштар жок эмес. Бул шарттар саясатта бардык чөйрөлөрдүн коопсуздугуна багыт алган заманбап мамлекеттик түзүлүштүн туруктуу өнүгүүсү менен байланышкан биринчи негиз катары эске алынат. Ага ылайык жасалып жаткан укуктук, методологиялык башкаруучулук, экономикалык, экологиялык билимдик жана башка чаралар адамдын жашоо тиричилигинин кооптуулугунун алсыздаганына жана азайганына байланыштуу өзгөчө курч зарыл болууда. Ошондуктан чаралардын бардыгы өзүнүн багыты катары туруктуулукту сактоону, жакырчылыктан жана өлүмдөн коргоону эсептейт, башкача айтканда коопсуздук шарттарын түзүүгө максатталат[86, 20-23б.].

Ошондой эле аталган багыттардын бары толук түрдө мазмунуна экологиялык коопсуздуктун өз алдынча багыты катары кире албагандыгын белгилеп кетүү зарыл, анткени алардын көпчүлүгү бул суроонун ченемдик аспектилерин, аныкталган талаптарды жана приемдорду жөнгө салган жана алардын аткарылуусун аныктаган объектилердин кооптуулугун азайтуу боюнча уюштуруучулук приемдорду өзүнө камтыйт. Коопсуздукту камсыз кылуу системасы жана коркунучтарга каршылык көрсөтүү чараларынын комплекси болгон экологиялык коопсуздуктун концепциясынын мазмунуну бөлүктөрү экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу концепциясына кирген нормативдик укуктук уюштуруучулук, регулятивдик жана процедурдук процессуалдык эрежелери болуп саналат.

Мамлекеттин улуттук саясатынын биринчи даражадагы көйгөйлөрүнүн бирин айлана чөйрөнүн, өзгөчө өнөр жай өндүрүшүндө, абалынын начарлоосуна түздөн түз таасирин тийгизген антропогендик бардык чөйрөлөрдө көзөмөл жүргүзүү көйгөйү эсептелет. Ошону менен биргеликте бул жерде маанилүү ролду маңызы боюнча чарбалык ишмердүүлүктүн жүргүзүлүүсүнүн негизги эрежелерин бекиткен, бирок тажрыйбада экологиялык мыйзамчыгаруучулуктун аткарылуусу төмөнкү деңгээлде болгон мамлекет тарабынан кабыл алынып жаткан укук чыгаруучулук чаралардын натыйжасыздыгы ойнойт.

Экологиялык саясаттын экологиялык коопсуздук концепциясында өзүнүн мазмунун толугу менен чагылдырылгандыгы тууралуу сөз так болбойт, анткени экологиялык коопсуздук концепциясынын маңызы болуп нормативдик укуктук белгиге ээ болгон экологиялык саясат эсептелет. Ага ылайык, экологиялык коопсуздук концепциясынын иштелип чыгуусу өлкөнүн экологиялык экономикалык жана социалдык өнүгүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Экологиялык коопсуздуктун адамдын, коомдун, мамлекеттин

жашоого маанилүү болгон кызыкчылыктарын коргоонун расмий принциптери, методдору жана механизминин жыйындысы аны аныктайт. Иделогиялык түшүнүүдө экология менен байланышкан маселелер адамдын кызыкчылыгы үчүн алардын толугу менен чечилүүсү үчүн коомдун өзүнө бар болгон иштелмелердин жана жоболордун аткарылуусун камсыз кылууну жүктөйт жана ошол эле учурда буларды аткарбаган учурда ал үчүн жоопкерчиликти ишке ашырууну талап кылат [85, 15б.].

Юридикалык илимде экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун концепциясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарылдыгы негиздөө боюнча аракеттер жасалууда, аны менен биргеликте, экологиялык коопсуздук концепциясын иштеп чыгуу зарылдыгына таасирин тийгизген төмөнкү факторлор белгиленет. Анын жарытылышты коргоо көйгөйлөрүнө адамзатынын жашап кетүү көйгөйлөрүнүн маанилүүлүгүн бергендигин белгиленип, бар болгон жана келечектеги экологиялык коркунучтардын олуттуулугун чагылдырып, экологиялык көйгөйлөрдү коопсуздук маселелерине салттуу берилген саясий приоритеттин жогорку даражадагы деңгээлге айландырат. Андан сырткары, анын ресурстардын кайрадан бөлүшүүсүнө өбөлгө жаратып, жаратылышты коргоо көйгөйлөрүн чечүүгө мүмкүнчүлүк бергендиги белгиленет[87, 107б.].

Экологиялык өнүгүүдөгү коопсуздук алсыз экономиканын деңгээлин токтотуп, жетиштүү эмес техникалык өнүгүүгө, жана ошондой эле бул суроолордун эл аралык деңгээлде алсыз жөнгө салынуусуна, илимий башкаруунун уюшулуусунун жоктугуна алып келген шарттардын жана жашоо үчүн тийиштүү ядро болгон ички жана сырткы багыттарда аныкталган бутактары боюнча заманбап ар бир мамлекеттин саясаты айкалышкан жай болуп эсептелет, жаратылыштык техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин жок кылуу чөйрөсүндөгү жагымсыз тенденцияларга социалдык укуктук каршылык көрсөтүү системасын

иштеп чыгуу формасында мамлекеттик жана эл аралык деңгээлдерде коомдук экологиялык процесстердин илимий башкарылуусун уюштурууну талап кылат.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу концепциясын реалдуу жашоонун түшүнүгүнүн белгилүү ыкмасы, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу суроосу бобюнча жетектөөчү идея, негизги көз караштыкорголуунун мүмкүн болгон деңгээлин уюштуруу тууралуу негизги талкуулар. Бардык чөйрөлөрдө, анын ичинде экологиялык, коопсуздуктун каралып жаткан белгилерин жана бар болгон өзгөчөлүктөрүн белгилеп кетүү зарыл. Анын мүнөздөө менен алгач социалдык чындыктын абалын жана жоболорун, жана ошондой эле каалабаган кооптуулуктун мүмкүн болгон кесепеттерин жокко чыгаруу үчүн каржылык салымдарды талап кылган алсыз багыттардын экологиялык эсебин эске алуу менен мамлекеттин тандалган багыты менен бекемделелгн укуктук түзүмүнө ээ болгон документке токтолуп кетүү зарыл. Андан кийин анын социалдык саясий жана нормативдик укуктук мазмундан түзүлгөндүнүн көрсөтүү зарыл жана ал өлкөнүн калкынын жашоо чөйрөсүнүн коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатта камтылган анын саясий программалык маанисин тастыктайт. Жогоруда көрсөтүлгөндөй мамлекеттик саясат ишмердүүлүктүн түрдүү багыттарын өзүнө камтып, коомдун мүчөлөрүнүн түрдүү кызыкчылыктарын жана керектөөсүн камсыз кылат. Бул жерде көп аспектилүү коопсуздуктун маселелери, анын ичинде экология багытындагы ишке ашыруу, чогулган.

Мамлекеттин башкаруу мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүдө, коомдук көрүнүштөрдү социалдашуу жана жөнгө салынуу даражасын көтөрүүдө маанилүү орун туруктуулукту, жаратылышты коргоо түзүлүшүндө коопсуз бекемдикти сактоо, айлана чөйрөнүн бар болуусу үчүн жагымдуу жана зарыл болгон шарт үчүн керектүү жагдай катары бул процесстердин тартибине жана башкарылуусуна ээ. Ошондуктан коопсуз жана жагымдуу

шарттарды түзүү жалпысынан саясатта кабыл алынган ири багыттарда, мамлекет тарабынан пландаштырылган жана ишке ашырылган иш чараларда чагылдырылат. Коопсуздуктун экологиядагы башка түшүнүлүүсү катары анын кандай жол менен аткарылуусу жана камсыздалуусу ишке ашкандагы эсептелет. Бул жерде коопсуздук боюнча бутакталган укуктук мамилеге ээ болгон жаратылышты коргоо секторундагы укуктук тартип менен байланышкан шарттарды сактоо боюнча укуктук жөнгө салынуу туура ыкма болуп саналат. Ошону менен биргеликте бул багытта укуктук тартип анын маңызын түзгөн кабыл алынган нормаларга таянат, ал эми уюштуруунун жүрүшүндө ишенимдүү жана каалаган шарттарды түзүүдө көптөгөн катышуучулардын ортосундагы мамиле анын сырткы абалын түзөт. Укуктук тартип бул түшүнүктө бул абалга терс таасирин тийгизген тыюу салынган жана каалабаган аракеттерди аныктоо менен гана эмес, ошондой эле анын сакталуусу боюнча бекитилген милдеттерди бузуу учурунда жоопкерчиликти аныктоо жоу менен аткарылган коопсуз шарттарды түзүүгө чындыгында таасир тийгизе алган маанилүү бирдиктүү абал катары кабыл алынат. Талдоо көрсөткөндөй жашоо үчүн коопсуз шарттары түзүлгөн абал албетте көрсөтүлгөн укуктук талаптарды аткаруу боюнча милдеттенмелер менен байланышуусу милдеттүү, ошону менен бирге болгон өз ара байланышы концепциянын кармоо режиминин кээ бир элементтерин камтыгандыгында жана экологиялык мыйзамчыгаруучулуктун түшүнүк аппаратынын өнүгүүсүнүн жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун административдик укуктук режиминин нормативдик укуктук негиздирен түзүүнүн саясий укуктук негизи болуп эсептелгендигинде[88, 155б.].

Системанын логикасынын адекваттуу түшүнүүсүнө ээ болгон экологиялык өнүгүүнүн глобалдык башкаруусунун жаңы ыкмасын иштеп чыгуунун зарылдыгы, бул системанын иштөөсүн жана өнүгүүсүн

натыйжалуу башкаруусу төмөнкүлөрдүн аткарылуусун талап кылат: глобалдык социо-экологиялык системанын абалын жана анын критикалы абалга (дүйнөлүк катарстрофага) жакындоосунун даражасын ар тараптуу изилдөө үчүн глобалдык социо-экологиялык системанын же адамзатынын жашап кетүүсүнүн коопсуздугун камсыз кылуунун системалык программасын иштеп чыгуу үчүн эң жакшы илимий потенциалдык чакыруунун зарылдыгын жараткан тилдин жогорку логикалык деңгээлин жана башкаруу системасынын жакшыртылуусун; «жашап кетүү» концепциясын түзүү жана анын негизинде максаттык көйгөйдү чечүүчү глобалдык социалдык экологиялык системанын абалын иштеп чыгуу, анын тепкичтик иштелген көрсөткүчтөр түрүндөгү бүтүндөй курулуусу; алсызданган көрсөткүчтүн жакшыртылгын абалга заманбап методдорду кийирүү жолу менен акырындык менен өтүүнүн тактикалык курулуусун иштеп чыгуу.

Глобалдык катастрофанын болуусунун мүмкүнчүлүгү тууралуу изилдөөнүн жүргүзүлүүсүнүн тактыгынан жана тууралыгынан дүйнөлүк коомчулуктун аракеттеринин планын иштеп чыгуу көз каранды болгондугун белгилеп кетүү зарыл, ошол себептен системанын максаттуу келечектеги абалы тууралуу так айкын жетиштүү маалыматтарсыө натыйжалуу башкаруунун ишке ашыруу мүмкүн эмес, ал үчүн мындан ары коомдун кеңири катмары тарабынан конкреттүү практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу максатында дүйнөлүк илими коомчулукту негизинен даярдоого кошуу менен анын концептуалдык жоболорун иштеп чыгуудан башталган моделдөөнүн негизинде ишке ашат. Жашап кетүү боюнча эксперттик коом тарабынан иштелип чыккан программалар калктын түрдүү топтору тарабынан талкуулануга багытталып, андан соң программанын илимий негизделген варианты дүйнөлүк илимий коомчулуктун кароосуна, башкаруунун деңгээлиндеги вариант саясатчылардын, ишмердүүлүктүн түрдүү чөйрөлөрүндө чечим кабыл

алган адамдарга соттоого кароосуна берилип, мындан соң программанын варианты массалык маалымат каражаттарында коомчулуктун ой пикирине экологиялык кооптуулук тууралуу маалымдоо, бул көйгөй боюнча коомдун көз карашын байкап билүү, бул суроолордун чечилүүсүндөгү кайтарылган байланышты жана кызыктар болууну алуу максатында таркатылат. Өз убагында жана кеңири масштабда болгон жана жакшы натыйжага алып келген ыкма бул адамзатынын жашап кетүүсүнүн жана туруктуу өнүгүү концепциясынын өнүгүүсүнүн көйгөйлөрү боюнча интернет форумдарын уюштуруу.

Экологиялык коопсуздукту жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу чөйрөсүндөгү эл аралык документтердин ролун белгилеп кетүү абзел, анткени алардын институционалдык шарттарды түзүүсүсүз натыйжалуу башкарууну жана ийгиликтүү глобалдык коопсуздукту ишке ашыруу, анын ичинде экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө заманбап стратегиялык ыкмалардын калыптануусунун улуттук-мамлекеттик жана глобалдык деңгээлдерде шартталган айлана чөйрөгө басым жасаган жаңы, экологиялык натыйжалуу институционалдык шарттардын түзүлүүсү боюнча эл аралык келишимдерди жана конвенцияларды иштеп чыгуу, процесстерин аткаруу кыйын болуп эсептелет.

Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы[89] эл аралык коомчулук тарабынан жарыяланып, таанылып, бүгүнкү күндө жаратылышты коргоо ишмердүүлүгү менен социалдык экономикалык чөйрөнүн ортосундагы тыгыз өз ара байланышты эске алган жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоо тармагындагы эл аралык жана улуттук саясатты иштеп чыгуу үчүн концептуалдык база болуп эсептелип, Бириккен Улуттар Уюмунун климаттын өзгөрүү боюнча Чектөө конвенциясы[40] парниктик газдардын чыгарылуусун башкаруу чөйрөсүндөгү саясаттын негиздерин камтып, жалпы негиз салган жоболор камтылып, глобалдык климаттын өзгөрүүсүнүн көйгөйлөрү боюнча эл аралык келишимдердин кабыл

алынуусунун кеңири ачыкталган негиздерин белгилеген, туруктуу өнүгүүнү жана климаттын өзгөрүүсүнүн көйгөйлөрүн чечүү боюнча ишмердүүлүктү камсы кылуу боюнча дүйнөлүк коомчулуктун аракеттеринин системасындагы маанилүү саясий документ болуп эсептелет.

БУУнун айлана чөйрө жана өнүгүү боюнча конвенциясынан[90] кийин жаратылышты коргоо лексиконунда Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы маанилүү орунду ээлеп, биричи аныктамасы боюнча туруктуу өнүгүү азыркы муундун жашоосуна маанилүү болгон керектөөлөрдү мындай мүмкүнчүлүктөн келечектеги муунду кур калтырбоо шартында канааттандыруу аркылуу ишке ашкан алдыга жылуунун моделин түшүндүрөт. Кеңири маанисинде туруктуу өнүгүүнүн стратегиясы адамдар, коом жана жаратылыш ортосундагы гармонияга багытталган[91].

Цивилизациянын өнүгүүсүнүн модели катары Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы азыркы муундун жашоосуна маанилүү болгон керектөөлөрдү мындай мүмкүнчүлүктөн келечектеги муунду кур калтырбоо шартында социалдык экономикалык көйгөйлөрдүн чечилүүсүнүн жана айлана чөйрөнүн сакталуусунун ортосундагы дүйнөлүк балансты камсыз кылуу зарылдыгынан келип чыгып отурат. Бул документтин кабыл алынуусу илимий техникалык прогресстин негативдүү кесепеттери менен чакырылган, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө калктын өтө тез темпте өсүүсү менен күчөтүлгөн айлана чөйрөнүн деградациялоосунун жалпы планетардык коркунучу менен шартталып, жаратылыштын, адамдын жана коомдун ортосундагы дисбалансты оордотуп келет. Ошону менен биргеликте, туруктуу өнүгүүнүн жолуна түшүү улуттук мамлекеттик кызыкчылыктар жана дүйнөлүк коомчулуктун кызыкчылыктары, кээ бир өлкөлөрдүн жана региондордун кызыкчылыктары, туруктуу өнүгүүнүн талаптары жана трансулуттук

корпорациялардын ортосундагы тамырдуу карама каршылыктарды чечүү же болбосо жумшартыы менен байланышкан, ошондуктан мындай өзгөрүү жаңы ресурстарды сактаган жана экологиялык таза технологияларды өнүктүрүүнү өзүнө камтыган жаратылышты коргоону жөнгө салган натыйжалуу механизмдердин түзүлүүсүн талап кылат.

Ошондой эле БУУнун айлана чөйрө жана өнүгүү боюнча конференциясында биздин цивилизация тарабынан туруктуу өнүгүүгө жетишүү боюнча негизги принциптер боюнча мамлекеттердин милдеттенмелерин жарыялаган Декларация кабыл алынган[31].

Кыргыз Республикасы эл аралык конвенцияларга (БУУнун чөлдөргө айлануу менен күрөшүү боюнча конвенциясы[92], Кооптуу таштандыларды трансчектик ташуу жана аларды жоку кылууну көзөмөлдөө жөнүндө Базелдик конвенциясы[93], жана ошондой эле Биологиялык түрдүүлүк тууралуу конвенцияларга[94] кошулуп, ратификациялаган) кол коюп жана аларды ратификациядан өткөрдү.

Кыргызстанда эл аралык келишимдерге ылайык субрегионалдык (Борбордук Азиялык региондо туруктуу өнүгүү боюнча мамлекеттер аралык комитеттин курамында[95]) жана улуттук деңгээлдерде Өнүгүүнүн комплекстик негиздери[96], 2003-2005-жылдарга Кыргыз Республикасынын жакырчылыгын кыскартуу боюнча Улуттук стратегия (адамдын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылган активдүү экономикалык жана социалдык реформаларды өткөрүү боюнча аракеттердин орто мөөнөттөгү программасы катары) [97] кабыл алынып, 1998-2001-жылдарга Жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүн бекемдөө жана өнүктүрүү боюнча концепция (айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн негизги багыттарын аныктаган) [98], Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 23-ноябрындагы Экологиялык коопсуздук концепциясы[57] бекитилип, Туруктуу өнүгүү боюнча Улуттук кеңеш[99] түзүлгөн жана ошондой эле 2013-2017-жылдар

мезгилине Кыргыз Республикасынын Туруктуу өнүгүүсүнүн Улуттук стратегиясы[100] жана башкалар кабыл алынган.

Туруктуу өнүгүү бул адамдын жашоосунун шарттары жакшырган коомдун өнүгүүсү, ал эми айлана чөйрөгө таасирдөө биочөйрөнүн чарбалык тармагынын чегинде кала берүүдө жана адамзатынын иштөөсүнүн жаратылыштык негизи бузулбайт. Туруктуу өнүгүү шартында керектөөлөрдүн канааттандырылуусу келечектеги муун үчүн зыяны жок болуп ишке ашат. Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы капиталдык көбөйүүсү жана экологиялык шарттардын жакшыртылуусу менен коштолгон адамзатынын узак мөөнөттөгү прогрессине өбөлгө катары каралат. Туруктуу өнүгүүнүн концепциясы региондун өнүгүүсүн чектик сырткы колдоодо анын кайтарылгыс деградация чөйрөсүнүн абалына өтүү мүмкүнчүлүгүн алдын алып, өзүн өзү уюштуруу түшүндүрөт. Адамзаты үчүн бул концепция экологиялык билимдер жана маалымат менен кеңир алмашуу шартында каржы ресурстарын бай региондордон жакыр райондорго өтүүсүн колдогон бөлүктүк, максатка ылайыктуу ишке ашуусун камтыйт[101].

Туруктуу өнүгүүнүн стратегиясын ишке ашыруунун алкагында Кыргызстан экология маселелерин экономикалык өткөөл процессинин борбордук компоненти жана коомдук саламаттык жана өндүрүш, жаратылыш ресурстарына калыбына келбеген жана кайтарылгыс зыян тийгизүү тобокели жана өнөр жай базасын диверсификациялоо болгон суроолор менен байланышкан калыбына келтирүүнүн пландашылуусунун алкагында суроолорду киргизүүсү зарыл. Экология суроолорунда коомчулуктун маалымдануусун жогорулатуу экологиялык көйгөйлөрдүн чечилүүсүнүн негизги каражаты болуп эсептелип, анын жүрүшүндө ошондой эле маанилүү орунду маалымдануудан аракеттерге өтүү ээлеп, бул мамиледе рационалдык экологиялык саясатты кабыл алуу үчүн маалыматтын жок болгондугу түрүндөгү чектөөлөр жана ошондой эле

экологиялык суроолор тууралуу коомдук маалымдануудан аракеттерге өткөрүү боюнча керек болгон саясий таандуулуктун жоктугу чектөөчү таасирге ээ. Ошону менен биргеликте, экология суроолору боюнча коомдун жетишсиз маалым болуусу жаратылыш ресурстарын булгоо, жок кылып түгөтүү жана деградация түрүндөгү негизги экологиялык көйгөйлөр жыйынтыгы болгон айлана чөйрөгө түйшүк алып келген адамдын ишмердүүлүгүнө алып келет.

Бүгүнкү мезгилде биздин республикабыздагы экологиялык шарттар коркунучтуу түргө айланып, экологиялык көйгөйлөрдү камтып, трансчектик жана глобалдык мүнөзгө ээ болуп, экономикалык өнүгүүнүн азыркы этабында жогоруда аталган көйгөйлөр көңүлдү жана каржылык колдоону талап кылат. Экологиялык инфраструктураны жакшыртуу максатында зарыл болгон инвестицияларды көбөйтүүдөгү кыйынчылыктарды белгилеп кетүү зарыл жана экономикалык жана экологиялык туруктуу негизге өтүү үчүн максатка ылайыктуу, эске алынуучу жана иш ашууга мүмкүн болгон ачык саясатты, пландардын жана программаларды иштеп чыгуу аркылуу түздөө зарыл.

Өзүнүн чечилүүсүн талап кылган көйгөйдү физикалык коопсуздукка, экономикалык ийгиликтүүлүккө жана региондун жакыр калкынын саламаттыгына коркунуч жараткан (жерлердин деградациясы стабилдүү эмес аба ырайынын шарттарынын натыйжасында жерлердин жана суу режиминин түшүмдүүлүгүнүн азаюусу түрүндө) экологиялык деградацияга алып келген айыл жергесинде гана эмес, ошондой эле шаар тургундарынын арасында жакырчылыктын деңгээлинин өсүүсүнүн кесепетинен айлана чөйрөнүн бузулуусу түзөт.

Республикада орун алган ички миграция адамдын өнүгүүсүндөгү дисбалански, кээ бир территориялардын депрессиясына алып келип, Бишкек шаарына жумуш издөө максатында калктын келүүсүн жаратты. Жакырчылык өзгөчө өлкөнүн калкына зыянын тийгизди. Калктын

жашоосунун деңгээлин өлчөөнүн алкагында үй чарбасын социологиялык изилдөө республикабыздын түндүгүнүн 37,5 пайызы жана түштүктүн 65,7 пайызы «жакырлар» категориясына киргендигин көрсөттү. Жалал-Абад жана Ош облустарында үй чарбаларынын 64 жана 66 пайыздан көбү жакырлардын категориясына кирет. Талас облусу – жакырчылыктын даражасы 53,6 пайызга жеткен республикабыздын түндүгүндөгү татаал регион болуп эсептелет. Ал эми Кыргызстан үчүн жакырчылыктын орточо деңгээли жалпысынан 49,2 пайызды түзөт. жакырчылык негизинен айылдык болуп эсептелет, шаардык деңгээлге караганда: ал айыл үй бүлөлөрүнүн 57,8 пайызын жана шаар үй бүлөлөрүнүн 38,9 пайызын өзүнө киргизет[102, 11б.].

Жерлердин деградациясы, чөлдөшүүсү жана кургакчылыгы менен күрөшүүнүн суроолоруна бир эле учурда жакырчылыктын масштабын кыскартууну эске алуу менен көңүлдүн бурулуусун күчөтүү максатында Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдар мезгилинде Туруктуу өнүгүүнүн Улуттук стратегиясында айыл чарбасын өнүктүрүү, жерлердин жана айыл территорияларынын деградациясына каршылык көрсөтүү суроолоруна өлкөнүн туруктуулугунун базалык фактору катары биринчи кезектеги көңүл бөлүнгөн. Бул документте бүгүнкү күндө айыл чарба жеринин деградация процесстери өлкөнүн азык түлүктүн коопсуздугуна олуттуу коркунучту жараткандыгы жана экологиялык разряддан Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнө коркунуч жараткан даражага өткөндүгү белгиленет[100]. Өлкөнүн чөлдөшүү жана кургакчылык менен күрөшүүнүн чараларын ишке ашыруу боюнча милдеттенмелери аткарылып

келип, республиканын башкы программалык документтерине киргизилген, бирок жерлердин, топурактын түшүмдүүлүгүнүн, убакытта жана мейкиндикте климаттын өзгөрүүсүнүн суроолорунун узак убакыттан бери талкууланып келүүсүнө байланыштуу бул суроолор туруктуу жана

көбөйүп келе жаткан режимде өлкөнүн өнүгүүсүнүн узак убакытка болгон стратегияларында жана пландарында каралып келет.

Акыркы он жылдык табигый климаттык шарттар жана адамдын ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары эрозия, булгануу, токойлордун кыйроосу, топурактын туздалуусу сыяктуу жердин деградациясынын көйгөйлөр менен айкын белгиленет. Ошону менен биргеликте жайыт запасынын азаюусу, жердин семиртүүсү деңгээлинин начарлоосу акыркы жылдарда байкалууда. Ошондой эле түшүмдүн мол болуусу туура эмес суугаруудан жана суунун бузулуусунун кесепети болуусу мүмкүн. Жердин сапатына жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүнүн жок болуусу жана азаюусу чагылдырылды. Жердин абалынын начарлоосуна, анын сапаттынын алсыздоосуна алып келген негативдик өзгөрүүлөр сапаттык көрсөткүчтөргө жана мол түшүмдүүлүккө таасирин тийгизип, түшүмдүн азаюусуна, өз баасына туура келбеген аз кирешелерге алып келип, жашоонун төмөнкү көрсөткүчтөрү менен айыл калкынын көбөйүүсүнө алып келди.

Республикасынын жердик ресурстары жетишсиз жана айыл чарба жеринин жана мамлекеттик токой фондунун жерлери өзгөчө чектен ашык эксплуатацияга дуушар жана адамдын таасирдөөсү менен чакырылып, деградация процесстеринин өнүгүүсүндө жана алардын биологиялык жана экономикалык түшүмдүүлүгүнүн азаюусунда чагылдырылат. Ошентип
токойлордун кесилүүсү, сазга айлануу, туздалуу, күнгө дуушар болуп кургоо жана эрозия жыйындысында чарбалыктын жагымсыз социалдык-экономикалык факторлор менен биргеликте жердин биологиялык түшүмдүүлүгүн кескин кыскартып, азык түлүктүн бирдигин алууда жана жердин жогору эмес экономикалык түшүмдүүлүгүн алууга болгон чыгашаларды өсүүсүнө алып келет. Айыл чарба жеринин түшүмдүүлүгүнүн азаюусу региондогу азык түлүк коопсуздугу үчүн

олуттуу коркунучту жаратат. Көп облустарда чектешкен айыл чарба жерлери айыл чарба продукциясынын көлөмүн андан да көп кыскартуу менен өндүрүштөн алып салынган. Акыркы он жылдын ичинде Кыргызстанда 15 пайызга иштетилген жерлердин аянты кыскарган[103].

2000-жылы Кыргызстанда кабыл алынган Чөлдөшүү менен күрөшүүнүн аракеттеринин Улуттук программасы[102, 11б.] жана 2006-2016-жылдарга Жер ресурстарын туруктуу башкаруу боюнча Улуттук чектөө программасы[104] аз түшүмдүү өндүрүшкө, мамилелердин түшүмдүүлүгүн жогорулатууга алып келүүчү жаңы ыкмаларды колдонуунун тажрыйбалуу колдонуусусуз табигый шарттардын жана чарбалык эмес үзгүлтүксүз түрдө жердин колдонуунун натыйжасында анын арыктоосуна алып келген начарлоонун татаал абалына жеткирген жер фондунун этияттык менен колдонуусу менен байланышкан абалдын жакшыртылуусуна арналган. Жогоруда аталган маселелерди ишке ашыруу максатында кабыл алынган Жер ресурстарын туруктуу башкаруу боюнча Улуттук чектик программа республикадагы чөлдөшүүнүн жок кылуу жана анын масштабдарын кыскартуугу багытталып, чөлдөшүүнү кыскартуу боюнча төмөнкү чараларды өзүнө камтыйт:

- жер ресурстарын комплекстик пландоо жана башкарууну киийрүү үчүн потенциал түзүү;
- кайрак жана суугат жерлеринде айыл чарбасын туруктуу жүргүзүү;
- токой ресурстарын туруктуу башкаруу;
- жайыт жерлерин туруктуу башкаруу жана мал чарбачылыгын өнүктүрүү;
- суу жана жер ресурстарын туруктуу башкаруу[104].

2017-жылдын июлунда ПРООН-ГЭФтин «Экологиялык маалыматтын башкарылуусунун жана мониторингинин улуттук системасын жакшыртууну камсыз кылуу үчүн институционалдык жана укуктук потенциалды күчөтүү» долбоорунун колдоосу астында

Кыргызстанда жерлердин деградациясынын нейтралдык балансынын максатын бекитүү боюнча инициативаларды кийирүү жана ишке ашыруу суроолору талкууланган БУУнун чөлдөшүү менен күрөшүү боюнча конвенциясынын ишке ашуу суроолору ведомстволор аралык эксперттик топтун бешинчи отуруму орун алган[105].

Адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүндө кездешкен жана айлана чөйрөнүн бардык компоненттерине (жерге, абага жана суу ресурстарына) таасирин тийгизген айлана чөйрөнүн корголуусунун негизги суроолору болгон таштандыларды өндүрүү, сактоо, кайрадан иштетүү жана утилдешүү менен байланышкан экологиялык көйгөйлөрдүн комплекстик мүнөзүн эске алуу менен Кыргызстан Кооптуу таштандыларды трансчекти ташуунун жана аларды жок кылуунун үстүнөн көзөмөл жүргүзүү тууралуу Базелдик конвенциясына кошулган[106]. Республикадагы таштандыларды башкаруу менен байланышкан көйгөйлөрдү талдоодо республиканын территориясынын көпчүлүк бөлүгү бийик тоолуу экологиялык системаны
түзгөндүгүнө жана алардын жаратылыштык жана адамдын таасирдөөсүнүн астында өзгөчө аярлуу болгондугуна жана ошондой эле жер титирөө, жер көчкү, сел жүрүү, ташкындоо, суу ташкынында суунун жайылып кетүүсү, нормадана ашык нымдашуу, таштардын түшүүсү, кар көчкү сыяктуу табият кырсыгына көп ээ болуп келгендигине өзгөчө көңүл бөлүү зарыл. Таштандыларды башкаруунун жөнөкөй көйгөйлөрүнөн сырткары региондо советтик тоокен иштетүүчү жана тоокенин кайрадан иштетүүчү өнөр жайынан калган таштандылардын көйгөйлөрү бар, ошого байланыштуу Кыргызстанда полиметаллдардын жана радиоактивдүү кендердин кайрадан иштетилүүсүнүн таштандыларынын сактагычтарынын чоң көлөмү, жогорку сейсмологиялык көрсөткүчтөргө жана активдүү жер көчкү процесстерине ээ болгон райондордо жайгашкан сактагычтардын бузулуусунун кесепетинен мүмкүн болгон экологиялык

катастрофалардын туруктуу дайыма коркунучу бар. Мындан сырткары мындай коркунуч Кыргызстан менен чектешкен республикалардын коңшулаш территорияларга да таралуусунун экологиялык катастрофасынын потенциалдык мүмкүнчүлүгү орун алып келет.

Аталган экологиялык көйгөй төмөнкүлөргө багытталган тез арадагы зарыл чаралардын кабыл алынуусун талап кылат: таштандыларды башкаруу (саясатты жана укуктук жөнгө салууну аныктоо); экологиялык таза өндүрүштүн (технологиялардын) борборлорунун ишмердүүлүгүн колдоо; таштандылардын жайгашкан участкаларын инвентаризациялоо; таштандыларсыз жана аз таштанды чыгарган өндүрүштү кийирүү; тоокен өнөр жай жана энергетикалык сектордун таштандыларын утилдөөнүн заманбап методдорун колдонуунн кеңиртүү; катуу тиричилик таштандыларын чогултуунун жана кайрадан иштетүүнүн системасын уюштуруу; уулуу таштандыларды зыянсыздандыруунун жана кайрадан иштетүүнүн технологияларынын иштетилүүсүн жана кийирилүүсүн камсыз кылуу; утилдөөгө дуушар болбогон таштандыларды көмүүнүн борборлоштурулган участокторун түзүү; таштандылардын жылуусунун регионалдык каттоосун жүргүзүү.

Дүйнөлүк коомчулук тарабынан талкууланып келлген маанилүү багыттардын бирин биотүрдүүлүктүн кайтарылгыс жоголуу коркунучу түзүп, тоолуу экосистемага адамдын ишмердүүлүгүнүн кийлигишүүсүнүн да таасирин тийгизген өсүмдүктөрдүн кайрадан жаралуусу, алмашылуусу жана түрүнүн өзгөрүлүүсүнүн натыйжасында мал багуу үчүн территориялардын токтобогон кеңейүүсүнүн эсебинен айдоо жерлери кыскартылууда, анын натыйжасы катары чөлдөшүүгө алып келет. Бул процесстердин башка аргасыз натыйжасын тоолордун үстүнүн гидротермалдык режиминин олуттуу өзгөрүү, калыбына келүүчү суу ресурстарынын түгөнүүсү жана жаратылыш катастрофаларынын кооптуулугунун өсүүсү түзөт. Кыргызстанда биотүрдүүлүктүн абалына

таасир көрсөткөн жаратылыш факторлорунун ичинен биологиялык жандыктарды, коомчулуктарды экстремалдык жашоонун шарттарына койгон узак убакыттан бери улантылып келген климаттын өзгөрүүсүн жана чөлдөшүүсүн белгилеп кетүү зарыл. Чөлдөшүү өсүүчү катмарынын түшүмдүүлүгүнүн жок болуусуна – жашоонун кайрадан өндүрүүнүн негизин жоголуусуна алып келет. Ареалдардын бөлүнүүсү жана кыскаруусу, өлүп жоголуунун чегинде турган көптөгөн түрлөрдүн санынын жана көбөйүүсүнүн кыскаруусу орун алып келет[57].

Акыркы убакытта бүткүл дүйнөлүк коомчулукка реалдуу коркунучту генетикалык өзгөртүлгөн организмдердин жана азык түлүктөрдүн таркатылуусу түзгөндүгүн эске алуу менен 2005-жылы Кыргыз Республикасы Биокоопсуздук боюнча Картахен протоколуна[107] кошулуп, ага кол коюу Кыргыз Республикасы үчүн генетикалык өзгөртүлгөн организмдердин жана азык түлүктү трансчектик жылдыруу менен байланышкан ишмердүүлүктү жасоого; алардын өлкөгө киргизүүнү болтурбоо боюнча иш чараларды аткарууга; изилдөө иштеринде жана илимий техникалык иштелмелерди жасоодо жана ошондой эле биотехнология чөйрөсүндө маалымат алмашууда өз ара жардамды өзүнө камтыган тыгыз эл аралык кызматташтыкты камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берет[57].

Ошентип, жогоруда айтылган биздин мезгилдин маанилүү өзгөчөлүгүн негизги керектөөгө кирген жана адамдын жашап кетүүсү менен түздөн түз байланышкан экологиялык коопсуздуктун камсыз болуусунда адамдын керектөөсүнүн пайда болуусу жана калыптануусу түзөт. Бүгүнкү мезгилде белгиленген тенденция заманбап коомдун баалуулуктар системасынын өзгөртүлүүсүнө алып келген, чарбалык жана маданий жашоонун экологиялык жөнгө салынган өтүүсүн ишке ашырган коомдун жашоосунун бардык багыттарын экологиялаштыруу үчүн негиз түзгөн укуктук жана формалдык эмес институционалдык өзгөрүүлөрдүн

чакырылуусун өзүнө камтыган адамдын керектөөсүнүн бардык түрдүүлүгүн маңыздуу трансформацияга алып келүүсү милдеттүү.

БУУнун айлана чөйрө жана өнүгүү боюнча документтери Кыргыз Республикасында бизди курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн жөнгө салынуусунун табигый механизминин бузулуусун чечилүүсүнүн алкагында

ишке ашкан азыркы жана келечектеги муундун адамдарынын керектөөсүн канааттандыруу максатында социалдык-экономикалык маселелердин жана жагымдуу айлана чөйрөнүн жана жаратылыштык ресурстук потенциалынын сакталуусунун көйгөйлөрүнүн балансталган чечилүүсүн камсыз кылган туруктуу өнүгүүгө ырааттуу түрдө өтүүнү ишке ашырууну мүмкүн болуусуна жол берип, адамдардын жашоосунун сапатынын жакшыртылуусу биочөйрөнүн чарбалык көлөмүнүн мүмкүн болгон чектеринде камсыз болот.

2.2. Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугунун камсыздалуусунун укуктук негиздери

Кыргыз Республикасы глобалдык жана регионалдык деңгээлдерде экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө, бисферанын функцияларын колдоодо республиканын территориясында планетанын биологиялык түрдүүлүгүнүн маанилүү бөлүгү менен көрсөтүлгөн түрдүү жаратылыштык экологиялык системалар отурукташкандыгына жана жаратылыш системасын сактоо жана айлана чөйрөнүн тийиштүү сапатын колдоо шарттарынан калктын жана ошондой эле экологиялык коопсуздуктун жашоосунун жана саламаттыгынын сапаты көз каранды болгондугуна байланыштуу өзүнүн олуттуу салымын киргизип келет. Ошону менен биргеликте жаратылыш системаларын сактоо жана кайрадан жандандыруу, айлана чөйрөнү коргоого жана жаратылыштык ресурстарын рационалдык колдонууга багытталган экология чөйрөсүндөгү бирдиктүү мамлекеттик саясатты иштеп чыгып, ирээти менен ишке ашыруу боюнча аракеттер мамлекет үчүн өзүнүн туруктуу өнүгүүсүнө жетүү үчүн приоритеттүү багыттарды түзүүсү абзел.

Бүгүнкү мезгилде Кыргызстандын экологиялык саясаты адамдын жана жаратылыштын ортосундагы карым катнаштын өзгөчөлүктөрүн, жаратылыш ресурстарынын экономикалык баалуулугун, айлана чөйрөнүн деградациясына алып келүүчү факторлорду экономикадагы ресурстарды табуучу жана ресурстарга бай секторлордун басымдуулугу катары жеңүүгө болгон аракеттерди колдонууну, жаратылыш ресурстарын колдонуудагы жашыруун экономиканын жогорку ордун, экология чөйрөсүндөгү республиканын калкынын маданиятынын төмөнкү деңгээлин эске алуу менен курулуп келет. Мамлекеттин экология чөйрөсүндөгү саясаты Кыргыз Республикасынын Конституциясына,

айлана чөйрөнү сактоо жана жаратылыш ресурстарын рационалдык колдонуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарга жана башка нормативдик укуктук актыларга жана ошондой эле Кыргызстандын эл аралык келишимдерине негизделген. Бул жерде экология чөйрөсүндөгү илимий билимдердин маанилүүлүгүн жана фундаменталдуулугун жана чектеш илимдердин доктрина катары ордун БУУнун туруктуу өнүгүүсүн жана экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу боюнча суроолору боюнча конференцияларынын жана саммиттеринин сунуштарын эске алган биздин мамлекеттин идеологиясын билдирген мамлекеттик саясаттын негизги маселелерин жана принциптерин аныктоочу механизм катары болгондугун белгилеп кетүү зарыл.

Экология жаатында мамлекеттин, коомдун жана инсандын кызыкчылыктарынын бири бирин толуктаган мүнөзүн белгилейбиз, ошондуктан Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 48-беренесинде[108] белгиленген ар бир адамдын айлана чөйрөгө, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнө болгон этияттык менен мамиле кылуу милдети ар бир инсанга даректелип, бул болсо ал жерде камтылган кызыкчылыктын жалпылыгын жокко чыгарбайт жана бүгүнкү күндө адамзатынын жашап кетүүсүнүн жана өз алдынча болгон инсандын, жарандардын жана жалпысынан коомдун экологиялык укуктарын камсыз кылуунун көйгөйлөрү буга чейин болуп көрбөгөндөй актуалдуулукка ээ.

Жогоруда айтылгандай, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу заманбап мамлекеттин өнүгүүсүнүн алдыңкы багыты болуп эсептелип, экологиялык чөйрөдөгү коопсуздук ажырагыс түрдө жүргүзүлүп жаткан экономикалык, социалдык, маданий билим берүүчүлүк, идеологиялык саясат менен байланышта болуусу милдеттүү. Бүгүнкү күндө экологиялык коопсуздукту укуктук камсыз кылуу суроолору, ишке ашырылуусунун негизи рационалдык жаратылышты коргоо жана айлана чөйрөнү коргоону нормативдик укуктук камсыз кылууну жакшыртуу болгон жаңы

уюштуруучулук укуктук чаралардын системасы актуалдуу болуп саналгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Биздин өлкөбүздүн экологиялык коопсуздуктун өсүп келе жаткан көйгөйлөрү чоң мааниге ээ болду. Экологиялык коопсуздуктун абалына негативдик таасирди минералдык сырьелок, суу жана биологиялык ресурстарынын запасынын азаюусу, жана ошондой эле экологиялык жагымсыз региондордун азаюусу тийгизет. Бул санитардык эпидемиологиялык жана санитардык гигиеналык стандарттарды бузууну камтыган экологиялык баланстын бузуусуна ишмердүүлүгү алып келген кооптуу өндүрүштөрдүн маанилүү санынын сакталуусу менен оордошот. Өлкөнүн маанилүү минералдык сырьелук ресурстарынын запастарынын жоголуусунун стратегиялык тобокелчилиги жогорулап, көптөгөн стратегиялык маанилүү пайдалуу кен байлыктарынын алынуусу төмөндөйт. Бул коркунучтарды жок кылуу үчүн бекем укук негиз талап кылынат.

Бүгүнкү күндө экологиялык коопсуздукту укуктук камсыз кылуунун түзүлүү стадиясында болгондугун констатациялоого аргасыз болуудабыз. Жаратылышты коргоо багытында коопсуз ишмердүүлүктүн маңызын түшүндүрүү зарылчылыгынан келип чыккан аткарылып жаткан аракеттер жашоого жагымдуу болгон жаратылыштын жана шарттардын сакталуу максатын көздөйт, ошого байланыштуу адамдардын жашоосу үчүн керектүү болгон сапаттуу чөйрөнү камсыз кылуу үчүн ишмердүүлүктүн бардык багыттарын бириктирген ичинде укуктук болгон каражаттарды аныктап, иштеп чыгуу маанилүү.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча мамилелер болуп айлана чөйрөгө зыяндуу таасирин тийгизген жана айлана чөйрөнүн сапатынын мүмкүн болгон нормативдерин бузууга алып келген же бузуунун кесепетинен адамдардын жашоосуна жана саламаттыгына жана айлана чөйрөгө кооптуулукту жараткан чарбалык же башка ишмердүүлүктүн аткарууда пайда болгон айлана чөйрөнү жана

жаратылышты колдонууну коргоо боюнча коомдук мамилелер эсептелет. Ошону менен биргеликте, жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укук калктын тийиштүү жашоо сапатын камсыз кылууга багытталган фундаменталдык укук болуп саналат. Бул укуктун ишке ашуусунун түзүмдүү элементи болуп рационалдуу жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоо эрежелерин сактоого негизделген экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу эсептелет. Бирок рационалдуу жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоо субъективдик экологиялык укукту ишке ашыруунун ыкмасы гана эмес, ошондой эле улуттук коопсуздуктун ажырагы бөлүгү катары каралуусу зарыл. Ошого байланыштуу, бул мамилелерди жөнгө салган укуктук актылардын натыйжалуу системасын түзгөн рационалдык жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоону нормативдик укуктук камсыз кылууну жакшыртуу өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Акыркы мезгилдерде рационалдык жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоону нормативдик укуктук камсыздоону жакшыртуу суроолору активдүү түрдө талкууга алынып, бирок көрсөтүлгөн чөйрөдөгү практикалык чечимдер так системалык мүнөзгө ээ эмес.

Жарандардын, коомдун жана мамлекеттин экологиялык коопсуздугу антропогендик ишмердүүлүктүн же атайын экологиялык диверсиялардын жасалуусунан же көзөмөлдөнбөгөн жаратылыш көрүнүштөрүнөн жана табият кырсыктарынын натыйжасында булганган жаратылыш объектилеринен келип чыккан коркунучтардан, жана ошондой эле жаратылыш объектилерин жок кылуу, бузуу менен шартталган, башкача айтканда коомдун жана мамлекеттин жаратылыш ресурстары менен камсыздалбагындыгынан келип чыккан коркунучтардан коомдун жана курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн өз ара аракеттешүүсүнүн процессинде жарандардын, коомдун жана мамлекеттин жашоого маанилүү болгон кызыкчылыктарын корголуу абалы катары аныкталат.

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун мазмуну булганган жаратылыш объектилери тарабынан болгон коркунучтарды нейтралдоого багытталган уюштурууучулук укуктук, экологиялык экономикалык, тарбиялык, илимий техникалык жана башка мүнөздөгү чаралардын комплексин өткөрүүдө, башкача айтканда калк, территориялар, техногендик жана жаратылыштык булганбаган объектилер үчүн коопсуз абалды камсыз кылууну түшүндүрөт. Ошону менен биргеликте, кабыл алынган деңгээлдеги корголууга жетүү максаты көздөлөт, анткени абсолюттук корголуунун жана абсолюттук түрдө коопсуз болгон ишмердүүлүктүн жана технологиялардын болуусу мүмкүн эмес.

Жарандардын экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу оордошкон экологиялык кризис, курчаган жаратылыш чөйрөсүнө болгон техногендик ишмердүүлүктүн күчөгөн негативдик таасиринин жана эл аралык терроризм коркунучунун пайда болуу шарттарында жарандардын корголуусун жогорулатууда. Экологиялык коопсуздуктун адамдын жана жаратылыштын өз ара көз карандылыгын түшүнүүгө, жаратылыш объектилерин булгоону болтурбоого багытталган алдын алуучу экологиялык тыюулардын иштелип чыгуу зарылдыгын таанууга, ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн аткарууда экологиялык коопсуздуктун приоритетин шексиз түрдө таануу жана камсыз кылууга багытталган уюштурууучулук, тарбиялык, социалдык экономикалык жана укуктук мүнөздөгү чаралардын комплексин аткарууга жана табият кырсыктарына каршылык көрсөтүүгө жөндөмдүү болгон мамлекеттик механизмди түзүүнүн милдеттүүлүгүн түшүнүүгө негизделгендигин эскертип кетүү зарыл.

Келечектеги муундардын түртүү ресурстар боюнча кызыкчылыктарын бузбастан адамдардын азыркы муундарынын керектөөсүн канааттандыруунун фонунда коомдун жана биочөйрөнүн гармониялык өнүгүүсүн камсыз кылууга жөндөмдүү болгон ойлонулган

социалдык экономикалык жана экологиялык ресурстук саясатты өткөрүү маңызын түзгөн экологиялык коопсуздук жана социялык экономикалык жана экологиялык ресурстук саясат Туруктуу өнүгүү концепциясынын негизги түзүмү болгондугун белгилеп кетүү зарыл.

Биздин көз карашыбыз боюнча, айлана чөйрөнү коргоонун уюштуруучулук укуктук механизминин алкагында жарандардын экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу үчүн колдонулган укуктук каражаттардын жыйындысы жетиштүү түрдө толук болуп эсептелип, бирок жетиштүү түрдө натыйжалуу колдонулбайт жана жарандардын экологиялык укуктарынын жана милдеттеринин комплексинен сырткары экологиялык пландоону жана айлана чөйрөгө болгон таасирдин баалоосун камтыйт.

Территориялардын жаратылыштык жана социалдык экономикалык өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде өзгөчө корголгон жаратылыш территорияларын, атайын корголууга дуушар болгон жаратылыш территорияларын жана био чөйрөлүк резерваторлорду колдонуу жана коргоо режимин, чарбалык жана башка ишмердүүлүктү пландоодо жана ишке ашырууда эске алуу башкаруунун функциясы болуп саналат, ал эми жарандардын жагымдуу айлана чөйрөгө жана бузуу менен тийгизген зыянды төлөп берүүгө болгон укук жарандардын негизги экологиялык укуктары болуп эсептелет[109, 39б.].

Заманбап экологиялык мыйзамчыгаруучулуктун талдануусу белгилүү жыйынтыктарды жана анын өнүгүүсүнүн тенденциясын белгилеп кетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бирок бүгүнкү күндө экологиялык мыйзамчыгаруучулуктун өнүгүүсүнүн так куралган тенденциялары тууралуу кеп кылуу жетиштүү түрдө татаалдыктарды жаратат, анткени анын абалын көз карандысыз эксперттер тарабынан ишенимдүү баалануусу зарыл. Бул тенденциялар мамлекеттин же эл аралык

коомчулуктун кызыкчылыктарынан келип чыккандыгын эске алуу менен түрдүү болуусу мүмкүн[110, 101б.].

Келечекте чечилүүсүн талап кылган маанилүү көйгөйлөрдүн акыркысы болуп экологиялык укуктарды жана милдеттерди ишке ашыруу чөйрөсүндөгү жарандардын активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн укуктук шарттарды түзүү көйгөйлөрү эсептелет. Мамлекеттин саясаты бүткүл калктын экологиялык сабаттуулугунун өнүгүүсүн жана ошондой эле экологиялык абалдын сакталуусуна аң сезисдүү көмөктөшүүнү камтыган эмес. Андан сырткары, жарандар тарабынан айлана чөйрөнү коргоо үчүн активдүү аракеттер үчүн стимулдарда жок болгон. Тажрыйбага ылайык жарандардын өздөрүнүн экологиялык укуктарын түшүнүүдө аларда бүгүнкү күндө көп учурда экологиялкы укук чөйрөсүндөгү аларга берилген укук тууралуу так эмес түшүнүктөрү бар, ошондуктан көрсөтүлгөн чөйрөдөгү калктын пассивдик аракеттерин белгилеп кетүүгө болот. «Жашоого жагымдуу болгон курчаган чөйрө» аныктамасынын мыйзамчыгаруучулук бекитилген так эместиги жагдайды оордотуп, субъективдик укуктардын түшүнүлүүсүнүн татаалдануусуна алып келет.

Мамлекеттик курулуштун бүгүнкү шарттарында экологиялык көйгөйлөр басымдуу мааниге ээ болуп, мамлекеттик укуктук чаралардын жана каражаттардын комплексинин иштелип чыгуусу жана жакшыртылуусу жарандардын экологиялык коопсуздугунун бар болгон системасын бекемдөөгө, анын натыйжалуулугун жогорулатууга жана жарандардын конституциялык бекитилген экологиялык укуктарын ишке ашырууну камсыз кылууга мүмкүнчүлүк жаратат. Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамчыгаруучулукта өзгөчө көңүл иштеп жаткан нормативдик укуктук актылардын милдеттүү аткарылуусу үчүн шарттардын түзүлүүсүнө бөлүнүүсү милдеттүү, анткени иштеп жаткан мыйзамдар алардын тийиштүү аткарылуу учурунда

экологиялык коопсуздуктун камсыз болуусунун зарыл болгон юридикалык негизин түзө алат.

Социалдык өнүгүүнү, экономикалык өсүүнү, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу максатында айлана чөйрөнү коргоону жана рационалдык жаратылышты колдонууну укуктук жөнгө салуунун глобалдык негиздеринин эл аралык тажрыйбасын жана тенденцияларын эске алуу менен кайрадан ойлонуп чыгуу зарыл. Алгач, экологиялык укук илиминин андан аркы өнүгүүсү үчүн Мамлекеттик экологиялык саясаттын концепциясы заманбап талаптарга жана перспективаларга адекваттуу болуусу керек. Бул экологиялык доктрина туруктуу өнүгүү идеяларына, экологиялык зыянды болтурбоо, экосистемалык ыкма принциптерине адаптацияланган мамлекеттин жана коомдун заманбам идеологиясын чагылдырган документ болуп саналат. Андан мамлекеттик экологиялык саясаттын стратегиялык максаттары, маселелери, принциптерин бекитилүүсү керек. Маанилүү орун айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүн илимий камсыздоого, анын заманбап укуктук механизмин түзүүгө берилүүсү зарыл.

Концепцияны түзүүдө жана негиздөөдө өзгөчө көңүл укуктук категорияларга бөлүнүүсү милдеттүү. Айлана чөйрөнү коргоону жана рационалдык жаратылышты колдонууну натыйжалуу камсыз кылган укуктук категориялардын системасында өзгөчө орунда экологиялык укуктук тартип ээлейт. Экологиялык укуктук тартип жарандык коомдо адамдын жашоо чөйрөсүн коргоо, жаратылыш ресурстарын, объектилерин жана комплекстерин этияттык менен колдонуу боюнча пайда болгон, негизги максаты калктын экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу түзгөн укуктук мамилелердин жыйындысынын жыйынтыгы жана абалы катары аныкталган укуктук тартиптин түрү катары каралат. Бул укуктук категория жетектөөчү түрлөрүнүн бири болуп, анын илимий иштелип чыгуусунан экология укугунун илиминин абалы жана

мыйзамчыгаруучулук тажрыйбанын жана экологиялык укуктук тартиптин ишке ашуусунун тажрыйбасынын абалы көз каранды[111, 129б.].

Кыргыз Республикасы өзүнүн туруктуу өнүгүүсүнө болгон жолдо коомдун бүгүнкү керектөөсүн канааттандыруусун өзүнүн вектору болгон чараларды иштеп чыгып, ишке ашырууга милдеттүү, бирок ошону менен биргеликте келечектеги муундун өздөрүнүн жеке керектөөсүн канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнө коркунуч жаратпоосу абзел, ошого байланыштуу мамлекеттин өнүгүү стратегиясында төмөнкүлөргө багытталган чаралардын системасын өзүнө камтуусу талап кылынат: ар бир адамдын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө; социалдык чөйрөнүн жашоосунун шарттарын жана сапатын жакшыртууга; айлана чөйрөнүн сапатын жана адамдын жашоосунун экологиялык шарттарын жакшыртууга; айлана чөйрөнүн абалын жакшыртууга, экологиялык стандарттарды көтөрүүгө; өндүрүштүн таштандыларын утилдөөнүн жана анын керектөөсүнүн натыйжалуу системасын иштеп чыгууга; сапаттуу ичүүчү суу менен калктын камсыздалуусун жогорулатууга; экологиялык талаптарды так сактоого.

1998-2001-жылдарга жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүн бекемдөө жана өнүктүрүү Концепциясында Кыргызстандын экологиялык системасынын өзгөчөлүктөрү аныкталып, антропогендик таасирдөөгө дуушар болгон, жаратылыш ресурстарын жырткычытык колдонуунун эсебинен экологиялык жагдайдын начарлоосуна алып келген мыйзамсыз аңчылык, токойлордун кесилиши, айдоо жерлерин экстенсивдик колдонуу жана башкалар белгиленип, ошол эле убакытта айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы ишмердүүлүктүн негизги багыттары аныкталган[112].

Экологиялык коопсуздук концепциясында бекитилген айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы мамлекеттик саясаттын негиздери Кыргызстандын экологиялык приоритеттерин, анын ичинде жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугунун системасын түзүүнүн,

мамлекеттик көзөмөлдүн жана экспертизанын, экономиканын экологиялашуусунун, айлана чөйрөнүн мониторингинин суроолорун аныктайт[57].

Мамлекеттин суунун сапатынын начарлоосу жана ошондой эле анын баарына мүмкүн болуусу, автомобилдик транспорттун жана башка стационардык булактардын таштандыларды чыгаруусунун эсебинен абанын булгануусу, экологиялык системанын начарлоосу, жер ресурстарынын деградациялоосу, республиканын экологиялык абалын чагылдырган тиричилик таштандыларынын өсүүсү жана ошондой эле өзгөчө кырдаалдар, анын ичинде адамдын жашоо тиричилигине керек болгон жана анын жашоосуна жана өнүгүүсүнө коркунуч жараткан жаратылыштык мүнөздөгү көрүнүштөрдүн, маанилүүлүгү жана көйгөйлөрдү жараткандыгы Улуттук коопсуздуктун концепциясында[113] белгиленип, бүгүнкү мезгилде мамлекеттин маанилүү кызыкчылыктары катары жагымдуу айлана чөйрөнү узак мөөнөттөгү перспективага куруун шарттады.

Ошону менен биргеликте, экология жана жаратылыш ресурстарын колдонуу чөйрөсүндө бул багыттар перспективдүү катары эсептелинет:

- жаратылыш ресурстарын рационалдык колдонуу (ресурстарды үнөмдөп сактаган таштандысыз жана заманбап экологиялык технологияларды иштеп чыгуунун эсебинен);

- айлана чөйрөнүн булгануусун жокко чыгаруу (экологиялык таза технологияларды, энергиянын коопсуз булактарын жана башкаларды кодонуунун эсебинен);

- биологиялык түрдүүлүктү сактоо максатында өзгөчө коргоонун астында болгон жаратылыштык территориялардын зоналарын кеңейтүү;

- экологиянын жана трансчектик дарыялардын абалын дайыма байкап, талдоо;

- экологиялык абал менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү үчүн кошумча эл аралык инвестицияларды чакыруу;

- экологияга болгон сый мамилени тарбиялоо;

- климаттын өзгөрүлүүсүнө адаптациялоого багытталган улуттук стратегияны иштеп чыгуу жана ошондой эле анын кийирилүүсү;

- кооптуу мүнөзгө ээ болгон жаратылыш ресурстарын прогноздоо жана мониторинг жүргүзүү;

- экологиялык катастрофаларды алдын алууга жана жок кылууга багытталган натыйжалуулугу менен өзгөчөлөнгөн укуктук жана каржылык камсыздоонун системасын түзүү;

- уулуу жана ууктуруучу заттар менен иштеген өндүрүш объектилеринин туруктуулугун жакшыртууга максаттуу багытталган иш чараларды туруктуу негизде ишке ашыруу;

- жаратылыштык техногендик катастрофалардын коркунучунун пайда болуусун алдын ала аныктоо максатында мамлекеттер арасында аларды аныктоо жана алдын алуунун системасын иштетүү[113].

Экологиялык мыйзамчыгаруучулуктун бүгүнкү абалы экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн укуктук негизин жараткан мамилелерди жөнгө салган түз таасирдеги мыйзамдардын кеңири тобунун бар болуусу менен мүнөздөлөт. Ошону менен биргеликте, экологиялык коопсуздуктун камсыз кылуу чөйрөсүндө негиз салган мыйзамды экологиялык коопсуздукту камсыз кылууга, чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн зыяндуу таасирин жок кылууга, жаратылыш ресурстарын кайрадан чыгарууга, айлана чөйрө үчүн кайтарылгын кесепеттерди болтурбоого багытталган Кыргыз Республикасынын «Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамы эсептелет. Бул маселени чечүүгө мыйзамда иштелип, камтылган айлана чөйрөнү коргоонун экономикалык механизми, айлана чөйрөнүн сапатын нормалоо,

экологиялык экспертиза, экологиялык аудит, өзгөчө экологиялык кырдаал, экологиялык стандарттоо жана сертификациялоо, экологиялык көзөмөл, экологиялык камсыздандыруу тууралуу негизги жоболор жана ошондой эле объектилерди жана ишмердүүлүктүн түрлөрүн орнотуу, проектирлөө, куруу, реконструкциялоо, эксплуатацияга киргизүүдөгү талаптар багытталган[114].

Бул мыйзамда коргоонун объектилерин мындай түрлөргө бөлүү ишке ашырылган: антропогендик таасирге дуушар болгон, башкача айтканда табигый экосистемалар, жаратылыштык ландшафттар жана жаратылыштык комплекстер, мамлекеттик жаратылыштык коруктар, анын ичинде биочөйрөлүк мамлекеттик жаратылыштык корукчалар, жаратылыш эстеликтери, улуттук, жаратылыштык жана дендрологиялык парктар, ботаникалык бактар, дарылоочу ден соолукту жакшыртуучу жерлер жана курорттор, башка жаратылыштык комплекстер кирген өзгөчө корголуучу объектилерди камтыган айлана чөйрөнүн компоненттер; өзгөчө жаратылышты коргоочу, илимий, тарыхый маданий, эстетикалык, рекреациялык, саламаттыкты жакшыртуучу жана башка мааниге ээ болгон объектилер жана ошондой эле сейрек кездешүүчү жана коркунучта болгон токойлор жана башка өсүмдүктөр, жаныбарлар жана кээ бир организмдер жана алардын жашоо чөйрөсү.

Айлана чөйрө адамдын көп түрдүү ишмердүүлүгүнүн операциялык базиси, жаратылыш менен жаратылган, көп же аз өлчөмдө адам тарабынан өзгөртүлгөн жана белгилүү жерде жана белгилүү убакытта адамдын жашоосунун шарттарын түзгөн табигый элементтердин жыйындысы; коомду курчаган, адамдын коомчулугунан сыртта болгон бардык материалдык дүйнө болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Ошондуктан айлана чөйрө анын территориясында жашаган адамдын жашоосунун шарты жана каражаты, мамлекеттик бийликтин ишке ашуусунун мейкиндиктүү чеги, өнөр жайдын, айыл чарбасынын, маданий тиричилик

багыттагы объектилердин орун алган жайы жана башкалар болуп эсептелет [114].

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди Кыргыз Республикасынын «Экологиялык экспертиза жөнүндө» мыйзамы жөнгө салып, ага ылайык чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн айлана чөйрөгө болгон негативдүү таасирин алдын алуу аркылуу жагымдуу айлана чөйрөгө болгон жарандардын конституциялык укуктарын ишке ашыруу бул мыйзамдын кабыл алынуусунун негизги максаты катары бекитилген. Ошондой эле мыйзамда экологиялык экспертизанын негизги мындай принциптери аныкталгандыгын белгилеп кетүү зарыл: ар бир пландалып жаткан чарбалык ишмердүүлүктүн потенциалдык экологиялык кооптуулугунун презумпциясы; экспертизанын объектисинин ишке ашуусу тууралуу чечим кабыл алууга чейин мамлекеттик экологиялык экспертизанын милдеттүү өткөрүлүүсү жана башкалар. Мыйзам жетиштүү түрдө буларды тереңирээк аныктайт: экологиялык экспертизанын чөйрөсүндөгү түрдүү органдардын ыйгарым укуктары; экологиялык экспертизанын объектилерин, мамлекеттик жана коомук экологиялык экспертизанын жүргүзүлүү тартиби; экологиялык экспертиза чөйрөсүндөгү жарандардын жана коомдук бирикмелердин укуктары[115].

Ошону менен биргеликте, коомчулуктун өкүлдөрүнүн бардык материалдар менен таанышуу укугу менен адис же байкоочу катары экспертизада катышуу мүмкүн болуп эсептелет, бирок мамлекеттик, коммерциялык же башка мыйзам менен корголгон сырды сактоо зарылдыгын эске алууну адистерди тандоо өткөрүлүүсү зарыл маселе болуп, сыр маалымат менен иштөөгө адистерди мүмкүнчүлүк алуу, мамлекеттик сыр жөнүндө мыйзамчыгаруучулук менен каралган алардын укуктарына чектөөлөрдү жана башка процедураларды колдонуу менен ишке ашууга болот.

Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын калкынын радиациялык коопсуздук тууралуу» мыйзамынын өзгөчө маанилүүлүгү анын калктын саламаттыгын коргоо максатында анын радиациялык коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздерин аныктагандыгы менен түшүндүрүлөт. Мыйзамда мындай маанилүү негиздер бекитилгендигин белгилеп кетүү зарыл: калктын жана ишкерлердин шоолануусунун гигиеналык нормативдери (мүмкүн болгон дозанын чектери); радиациялык коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы талаптары; радиациялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү компетенттүү органдардын, кызмат адамдарынын жана калктын укуктарын жана милдеттери; радиациялык коопсуздукту камсыз кылууга коюлган талаптарды аткарбагандыгы үчүн жоопкерчилик[116].

Кыргыз Республикасынын «Өндүрүштүн жана керектөөнүн калдыктары жөнүндө» мыйзамдын кабыл алынуусунун максатын өндүрүштүн жана керектөөнүн калдыктарынын адамдын саламаттыгына жана бизди курчаган жаратылыш чөйрөсүнө болгон зыяндуу таасирин жок кылуу түзөт. Көрсөтүлгөн максат калдыктар менен иш жүргүзүү боюнча ишмердүүлүктү лицензиялоо, калдыктардын пайда болуусунун көлөмүн азайтуу максатында калдыктардын пайда болуусунун жана алардын орун алуусунун чектөө боюнча нормативдерин иштеп чыгуу; кооптуу калдыктар менен иш жүргүзүүнүн бардык этаптарында так талаптарды аныктоо менен ишке ашат[117].

Жаратылыштык жана техногендик мүнөзгө ээ болгон өзгөчө кырдаалдардын көбөйүү коркунучуна натыйжалуу жооп берүүнүн, чара көрүүнүн механизмдеринин жок болгондугу белгиленип, мамлекет тарабынан бул чөйрөнү жетиштүү көлөмдө каржылоону талап кылган аларды алдын алуу жана жок кылуу боюнча заманбап иш чаралардын курч зарылдыгы жаралат. Ошону менен биргеликте, колоссалдуу зыянын тийгизген, республикада орун алган өзгөчө кырдаалдардын

фактыларынын өсүү тенденциясына көрсөтүү зарыл. Сел жүрүүлөр, грунттук суулар менен чөгүү, кар көчкүлөр жана башка өзгөчө кырдаалдардан сырткары негизги суу артерияларга жакын жайгашкан жана табият кырсыктарынан жакшы корголбогон уулуу жана радиоактивдүү туюккаптардын олуттуу коркунучу бар. Кыргыз Республикасынын «Туюккаптар жана тоо катмары жөнүндө» мыйзам адамдардын азыркы жана келечектеги муунунун, айлана чөйрөнүн тюуккаптар жана тоо катмары менен иш кылууду коопсуздугун камсыз кылууга чакырылган. Анда туюккаптар жана тоо катмары менен иш жүргүзүү суроолору боюнча мамлекеттин саясаты ачыкталып, калкка жана айлана чөйрөгө анын зыяндуу таасиринин алдын алынуусу боюнча ишмердүүлүктүн укуктук негиздерик аныкталып, тийиштүү мамлекеттик органдардын коопсуздукту камсыз кылуу боюнча ыйгарым укуктары жана ошондой эле туюккаптар менен иш жүргүзүү чөйрөсүндө ишканалардын (уюмдардын жана башкалардын) жоопкерчиликтери бекитилген[118].

Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салган нормалар ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жер кодексинде[119], Токой кодексинде[120], Суу кодексинде[121], Кыргыз Республикасынын «Жер казынасы жөнүндө» [122], «Атмосфералык абаны коргоо жөнүндө» [123], «Кыргыз Республикасынын биочөйрөлүк территориялары жөнүндө» [124], «Жаныбарлар дүйнөсу жөнүндө» [125], «Өсүмдүк дүйнөсүн коргоо жана колдонуу жөнүндө» [126], «Кыргыз Республикасынын тоолуу территориясы жөнүндө» [127], «Озон катмарын коргоо жөнүндө» [128] жана башка мыйзамдарындка камтылган.

Жакырчылыкты кыскартууга, калктын азык түлүк камсыздалуусунун суроолорун чечүүгө багытталган, социалдык экономикалык чөйрөдө реформалардын өткөрүлүүсүн камтыган, адамдын

туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу максатын көздөгөн кабыл алынган стратегиялык документтерге 2003-2005-жылдарга Кыргыз Республикасынын Жакырчылыгын кыскартуунун Улуттук стратегиясы[129], 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Өнүгүүсүнүн комплекстик негиздери кирип, жарандык коомдун жана мамлекеттин жана ошондой эле эл аралык коомчулук менен кызматташтыктын өнөктөштүгүн түшүндүргөн улуттук өнүгүү үчүн бар болгон потенциалды натыйжалуу колдонуу менен калыптанган кыйынчылыктарды жеңүүгө мүмкүнчүлүк жараткан программалар катары кабыл алынгандыгын баса белгилеп кетебиз[130].

Калктын өсүүсү менен алардын керектөөсүнүн көбөйүүсү жаратылыш ресурстарына болгон жүктүн көбөйүүсүнө жана анын алсызданууусуна алып келип, айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн кыскаруусуна алып келип, экономикада, миграциянын өсүүсүндө жана коомдогу негативдик көрүнүштөрдө жана ошондой эле мамлекеттин алсызданууусунда натыйжа катары чагылдырылат. Бүгүнкү күнгө чейин региондордо суу керектөөсүнө суугаруу каналдарынан аккан суу колдонуп келишип, санитардык жана эпидемиологиялык жагдайдын начарлоосуна алып келет. Айыл жергесинин жашоочулары калктын алтымыш пайызынан ашыгын түзгөндүгүн эске алгандажана алардын жашоосуна зарыл болгон булакты негизинен жаратылыш ресурстары түзгөндүгүн белгилесек, башкача айтканда малын баккан жайыттарды, айыл чарбасынын азык түлүктөрүн өстүргөн түшүмдүү жерден көз каранды болгондугун баса белгилесек, анда жаратылыш ресурстарынын алсызданууусунун коркунучу табигый түрдө пайда болот. Ошондуктан республикада азык түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун кризисин чакырган жаратылыш ресуртарын рационалдык эмес колдонуунун көйгөйлөрү пайда болууда.

Эл аралык укуктук документтерде камтылган укуктук нормалар биздин мамлекетибиздин экологиялык коопсуздугунун камсыз болуусуна чоң таасирин тийгизет, себеби Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинде эл аралык укуктун баарына таанылган принциптери жана нормалары Кыргыз Республикасынын укуктук системасынын түзүмдүү бөлүгү болгондугу аныкталат[108].

Конвенциялардын алкагында эл аралык кызматташтыктын пайдалуу жыйынтыктары улуттук мыйзамчыгаруучулуктун өнүгүүсүнүн алдын ала кадамдары менен даярдалган, Кыргызстандын эл аралык келишимдерге катышуу мүмкүнчүлүгүн аныктаган республиканын экологиялык коопсуздугунда чагылдырылат, антпесе биздин мамлекет өзүнүн эрки бар болгон учурда да эл аралык милдеттенмелерди аткарууга өз мойнуна алууга мүмкүнчүлүгү жок болот же бул милдеттенмелерди өзүнүн кызыкчылыктарынын зыянына аткарып калат, анткени эл аралык милдеттенмелердин ишке ашуусу улуттук мүмкүнчүлүктөр менен камсыздалбайт (нормативдик базанын бар болуусу жана керектүү каржылык каражаттар жана башкалар). Биздин республиканын Бүткүл Дүйнөлүк туруктуу өнүгүү боюнча Саммитте[131] катышуусу үчүн биздин республикабыздын Өкмөтү менен жактырылган 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүгө өтүүсүнүн концепциясы, Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүгө жылуусунун жыйынтыктарынын баалануусу жана 21-кылымга болгон Күн тартиби[132] кабыл алынып, биздин өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнүн шартын улуттук коопсуздуктун бөлүгү болгон жана анын негизинде жаратылыш системасын коргоо жана айлана чөйрөнүн тийиштүү сапатын камсыз кылуу болгон экологиялык коопсуздук болгондугу менен шартталып, жашоого жагымдуу болгон шарттардын биринчи даражада болгондугун бекитүүнүн тууралыгын дагы бир жолу белгилейт. Республиканын алкагында орун алган мезгилде бул жерде жашаган

адамдар үчүн чындыгында пайдалуу, бузуу жана башка каалабаган алардын саламаттыгына кесепеттерге алып келбеген жагдайдын сакталуусу абзел, себеби комплекстүү мүнөзгө ээ болгон коом менен мамлекеттин жашоо тиричилигинин түрдүү аспектилерин өзүнө камтыган конституциялык экологиялык кызыкчылыктардын сакталуусу туруктуу болуусу милдеттүү. Ошол эле убакытта экологиялык кызыкчылыктарды ишке ашыруу мамлекет тарабынан системалык ыкманы колдонуусун талап кылат. Маңызын, маанисин жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө экологиялык кызыкчылыктарын алардын айкалышуусу жана балансында ишке ашыруу суроолору өзгөчө актуалдуулукка ээ.

Жогоруда белгиленгендей, инсандын, коомдун жана мамлекеттин экологиялык коопсуздугуна маанилүү таасирди глобалдашуу процесстери тийгизип, чет мамлекеттердин тажрыйбасын чыгармачылык ойлонууну жана кабыл алууну жана жарандардын укуктарын жана эркиндиктери менен экологиялык коопсуздуктун кызыкчылыктарынын ортосундагы акылдуу балансты аныктоо максатында биздин укуктук системага эл аралык укуктун нормаларын маани берүү менен имплементациялоо процессин ишке ашууну талап кылат. Глобалдашуу процесстеринин өнүгүүсүнүн маанилүү жыйынтыгын Киот протоколун ратификациялоо түзүп, бирок анын ратификациялануусу Кыргызстандын укуктук мейкиндигиндеги анын талаптарынын автоматтык түрдө ишке ашуусун кепилдебей, жетиштүү түрдө маанилүү мамлекеттик укуктук өзгөрүүлөрдү жүргүзүү үчүн кабыл алынган милдеттенмелерди аткаруу менен биргеликте өлкөнүн ичинде социалдык экономикалык ички өсүүсүн камсыз кылууга түрткү жараткан жагымдуу шарттарды түзүү болгон. Бүгүнкү күндө эл аралык деңгээлде глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү биргеликте чечүү үчүн эл аралык экологиялык коопсуздуктун камсыз кылган бардык өлкөлөр үчүн бирдиктүү укуктук талааны түзүү зарылчылдыгы пайда болду, ошого байланыштуу биздин

мамлекетибиздин регионалдык экологиялык коопсуздуктун бар болгон укуктук системасына интенсивдүү кирүүсү максатка ылайыктуу болуп эсептелет. Ошого байланыштуу жашоого жана келечектеги муун үчүн бул табигый шарттардын сакталуусунун татаал абалы тууралуу маселелерди мамлекеттер аралык мейкиндикте жалгыз гана республиканын катышуусу эмес, анын активдүүлүгү талап кылынат, ал эми экинчи жагынан – мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу маселелерин чечүүгө көмөктөшүү маанилүү, анткени ал экологиялык гана эмес, ошондой эле саясий мааниге ээ болуп, анын чечилүүсү калктын жашоосунун сапатынын жана деңгээлинин дайыма жакшыртылуусун камсыз кылган прогрессивдүү жана динамикалык өнүгүүсүнүн туруктуу моделине биздин мамлекетибиздин реалдуу жана ырааттуу өтүүсү үчүн керектүү шарттардын түзүлүүсүн талап кылган мамлекеттик жана мамлекеттик эмес жана ошондой эле коомчулуктун ортосундагы кызматташуунун негизинде анын чечилүү мүмкүн болгондугу анык маселени жаратат.

Жаратылыш чөйрөсүнүн өзгөрүүсү, жер ресурстарынын бузулууга дуушар болуу мүмкүнчүлүгүнүн жогорулоосу, жердин эрозиясы, сел жана жер көчкү болгон жагымсыз көрүнүштөр токойлордун абалынан көз каранды болгондуктан, токойлордун кыйроосу менен күрөшүүнүн актуалдуулугуна байланыштуу туруктуу өнүгүүнүн принциптерине жооп берген токой өндүрүшүнүн сакталуусун камсыз кылууну өзүнүн вектору катары аныктаган 2025-жылга чейин Кыргыз Республикасынын токой тармагын өнүктүрүүнүн концепциясы, 2005-2015-жылдарга Улуттук токой программасы кабыл алынган.

Кыргызстан кыска мөөнөт ичинде эл аралык жаратылышты коргоо боюнча конвенцияларды жана протоколдорду колдоодо өзүнүн туруктуу ырааттуулугун жана туруктуу өнүгүү жолу менен жүргөндүгүн тастыктап, бул чөйрөдөгү аткарылган багыттардын, анын ичинде өзүнүн нормаларындагы социумдун өзгөрүүсүн так чагылдырган

мыйзамчыгаруучулуктун камтыган милдеттенмелердин жаратылышты коргоочулук андан ары иштелүүсүн жана конкреттелүүсүн талап кылган маанилүү жагдай болуп эсептелет. Алдыдагы пландаштырууда бардык багыттар жана ресурстар өзүнүн чагылышын керек экендигин көрсөтүү зарыл. Программдык документтерди негизги басым өлкөнүн келечектеги мууну үчүн жаратылыш ресурстарын стратегиялык аяныч менен мамиле кылууга жана сактоого багытталуусу абзел. Кабыл алынып жаткан нормативдик укуктук актыларды толук кандуу аткаруу үчүн мамлекет тарабынан реалдуу колдоо жана мамлекеттин масштабында экология чөйрөсүндөгү өткөрүлүп жаткан иш чаралар тууралуу калкты маалымдоону ишке ашырган, анын ичинде жаратылышты коргоо суроолоруна, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу көйгөйлөрү чоң мааниге ээ, массалык маалымат каражттарын каржылык камсыз кылуу түзгөн зарыл шарттардын милдеттүү түрдө болуусун баса белгилеп кетүү абзел. Экология чөйрөсүндөгү өткөрүлүп жаткан реформалардын ишке ашуусу үчүн экологиялык мыйзамчыгаруучулукту сактоо, даярдоо жана кайрадан даярдоо жана ошондой эле жаратылышты коргоо түзүмдөрүнүн адистеринин деңгээлин жогорулатуу жана андан ары жаратылыш ресурстарына аяр мамиле кылгандарды жана экологиялык коопсуздуктун чараларын аткаргандар үчүн аларды стимулдоо боюнча жалпы экологиялык укуктук окутуу жана тарбиялоосусуз мүмкүн эмес.

Ошентип дүйнөдө орун алып жаткан процесстердин таасири астында экология чөйрөсүндөгү эл аралык мамилелер жана ошондой эле туруктуу жаратылышты колдонуу жолунда мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыктарын жана керектөөсүнүн эске алынуусу жана оптималдуу айкалышуусуна багытталган натыйжалуу чечимдердин иштелип чыгуусун гармонизациялоо процессинде талап кылган айлана чөйрөнү коргоо жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө эл аралык жана улуттук мыйзамчыгаруучулук активдүү түрдө өнүгүп келет.

Иштелип жаткан укуктук негиздер жагымдуу айлана чөйрөгө болгон укукту ишке ашыруу, айлана чөйрөнүн сапатын жакшыртуу жана туруктуу жаратылышты колдонууга жетүү чөйрөсүндө экосистеманын азыркы абалын эске алуу менен жаратылыш ресурстарын кодонуудагы мамилелердин өнүгүүсүнө жана өзгөрүүсүнө алып келип, Кыргыз Республикасында жана глобалдык масштабда экологиялык коопсуздукка талашсыз таасирин тийгизет.

2.3. Экологиялык коопсуздуктун өнүгүүсүнүн тенденциясы

Бүгүнкү мезгилде экологиялык коопсуздуктун маселелери илимий техникалык төңкөрүштүн, экологиялык системанын натыйжасы катары адамдын ойлонулбаган аракеттеринин кесепети катары бузуунун адамзатынын жашоосуна коркунуч туудургандыгы тууралуу түшүнүккө алып келгендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан дээрлик дүйнөнүн бардык жеринде экологияны сактоо боюнча чараларды издөө иштери, пайда болгон абалды объективдүү баалоо, талап кылынган тез арадагы сунуштамаларды иштеп чыгуу жана ошондой эле экология чөйрөсүндөгү кризисти жана катастрофаларды токтотуунун тездетилген масштабдык чараларынын кабыл алынуусунун максатында экологиянын кыйроо коркунучуна алып келген детерминанттык белгилерди аныктоо ишке ашып келет.

Жаратылышка болгон мамлекеттин жана коомдун отурукташкан жана көнүмүштүү мамилеси, жаратылыш ресурстарына жетүү жана аларды коротуу идеологиясы экологиядагы кризистин пайда болуусунун жалпы мүнөздөгү себеби болуп, айлана чөйрөгө жок кылуусу таасирди көрсөткөн экономикалык, социалдык технологиялык чөйрөлөрдөгү көйгөйлөрү эске алынбай, концептуалдык эмес чечилүүсүнүн акыркы он жылда орун алгандыгын тастыктайт. Ошону менен бирге жер фондунун эрозияга жана анын запастарынын жок болуусу, арыктоосуна алып келген рационалдык эмес колдонуу, ичүүгө максатталган суунун булгануусу жана алардын көлөмүнүн азаюусу, калыбына келүүсү мүмкүн болбогон фаунанын жана флоранын кээ бир түрлөрүнө ойлонулбаган мамиленин натыйжасында алардын жок болуусу экологиялык билимдердин жана аң сезимдин жетишсиздигинин себебинен адамдын айлана чөйрөгө болгон тең эмес таассирдөөсүнүн түрлөрү болуп саналат. Калктын экологиялык

коопсуздукка окутуусунун заманбам системалуу ыкмаларынын жоктугу экологиялык баланстын бузулуусуна шарт түзүп, жаратылыш чөйрөсүнүн туура эмес иштөөсүнө алып келип, андан соң жаратылышты коргоонун нормаларынын бузулуусунун күчөтүлүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Адамдын чарбачылык ишмердүүлүгүнүн таасири астында экологиялык тең салмактуулуктун жок болуусу, анын калыбына келүүсүнүн кепилдиктеринин системасынын жоктугу жашоо чөйрөсүнүн бузулуусу түрүндө тескерисинче натыйжа берип, оорулардын көбөйүүсү, балдардын төрөлүүсүнүн кыскаруусу, саламаттыктын алсыздануусу жана калктын өлүмүнүн өсүүсү түзгөн начар экологиянын кесепеттерине алып келет.

Адамзатынын антиэкологиялык ишмердүүлүгүнүн натыйжасында туулган көйгөйлөр жана алардын мамлекет тарабынан тийиштүү түрдө бааланбоосу цивилизациялык талаптарга жооп бербейт жана планетардык жашоого коркунуч жаратат. Ошого байланыштуу, мамлекеттик саясаттын бөлүгү катары экологиялык саясат мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары (идеологиялык маданий, илимий техникалык, социалдык, экономикалык жана башкалар) менен координацияда курулуусу зарыл. Ал эми экология чөйрөсүндөгү саясаттын маанилүү багыты болуп булар саналат: жагымдуу айлана чөйрөнүн сакталуусу жана камсыздалуусу, жаратылышты рационалдык колдонуу жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу[133, 37б.].

Азыркы мезгилде коомдун жашоосунун бардык аспектилери экология менен байланышкан, ошол себептен аны эске албоо, аракетсиздик жана ошондой эле айлана чөйрөнү сактоо жана жаратылышты рационалдуу колдонууну камсыз кылуу боюнча ишмердүүлүктүн натыйжалуу ишке ашыруунун жоктугу дестабилдешкен экологиялык абалдын факторлорунун пайда болуусуна шарт түзүүсү мүмкүн. Бул жерде туура эмес социалдык мамлекеттик жана укуктук

ишмердүүлүктүн иштери боюнча абалдын жана анын кесепеттеринин масштабын объективдүү баалуу маанилүү.

Биз жасаган талдоонун жыйынтыгы көп учурда экология чөйрөсүндөгү нормативдик көрсөтмөлөр ишке ашпай калгандыгын көрсөттү. Мисалы, Ысык-Көл[134], Сары-Челек, Арсланбаб, Чаткал[135] көлдөрүн, жайларын коргоого багытталган айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү кабыл алынган токтомдор жана программалар аткарылган эмес жана адистердин баалоосу боюнча республикадагы экологиялык абал башкарылбай калган бойдон кала берүүдө. Ал эми бул кабыл алынган нормативдик документтер алардын ишке ашырылуусунун андан аркы жолдорун, процедураларын жана механизмдерин жөнгө салып, декларативдик бойдон кала бергендигин тастыктайт.

Жаратылышты колдонуу жана айлана чөйрөнү коргоо боюнча мамлекеттик башкарууну мындан аркы оптимизациялоо боюнча кабыл алынган чаралар бул чөйрөдөгү натыйжалуу жыйынтыктарды бербергендигин жана бул чөйрөдөгү мамлекеттик органдардын кайрадан уюшулуусуна алып келип[136], бүгүнкү мезгилде орун алган абалды жакшыртуу боюнча ыйгарым органдарынын башкарылуусунун оптималдуу системасын иштеп чыгуусунун маанилүүлүгүн тастыктагандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Жаратылыштын мүмкүнчүлүктөрүнө, жалпысынан экологияга болгон зыян катары биринчи орунга экономикалык өнүгүүдөгү коомдук керектөө чыгат, анткени жаратылыш ресурстарын ойлонбостон үнөмсүз колдонуунун активдүү ишмердүүлүгүн өзүнө камтып, айлана чөйрөнүн сакталуусу жана анын этияттык менен колдонуусу жөнүндө кызыкчылыктар мамлекеттик деңгээлдеги экономиканын өнүгүүсүнүн пландарын иштеп чыгууда жана кабыл алууда эске алынбагандыгын тастыктагандыгын белгилеп кетүү абзел. Аны менен бирге, экологиялык мүнөздөгү программалардын жана долбоорлордун каржылануусунан көз

каранды болгон жаратылыш чөйрөсүн коргоого багытталган чаралардын жетиштүү түрдө кабыл алынбай жаткандыгын белгиленет. Бул абалдын татаалдыгы экологиялык чөйрөдөгү билимдин жана маданияттын төмөндүгү, квалификациялуу адистердин жетишсиздиги менен оордошуп, экологиялык мыйзамчыгаруучулукту колдонуу жана сактоо боюнча кабыл алынып жаткан нормативдик укуктук актыларда чагылдырылат.

Адамдын ишмердүүлүгү менен аныкталган процесстер бүгүнкү мезгилде бизди курчаган айлана чөйрөгө коом тарабынан терс мамиледе негизделген жана концептуалдык ыкмалардын талап кылган экологиялык коопсуздуктун өнүгүүсүнүн тенденциясын көрсөтөт.

Жаратылышка жана анын ресурстарына коомдун керектөөчүлүк, колдонуучулук мамилесинин концепциясы анын алсыздануусуна, деградациясына алып келип, тийиштүү түрдө адамдын жана коомдун жашоосунда чагылдырылат. Адистердин пикири боюнча коомдун экономикалык байлыгы жаратылыштык байлыкты жокко алып келет. Экономикалык байлыктын жогорулоосу жаратылыш чөйрөсүнүн сапатынын төмөндөөсүнө жеткизип, жашоонун экологиялык сапатынын төмөндөөсүн чакырат. Анын натыйжасында жашоонун экономикалык жана экологиялык сапаттарынын ортосунда карама каршылыктар пайда болот [137, 142-150б.]. Материалдык баалуулуктарды өндүрүү керектөөнүн токтоосуз өсүүсүнө түрткү жаратат жана баюуга болгон умтулууну жана конкуренциянын өсүүсүн камсыз кылат. Ал эми бул болсо экосистемалардын экологиялык потенциалын бузуп (чарбалык көлөм), кайра калыбына келүүчү ресурстарды азайтып, жалпысынан айлана чөйрөнүн сапатын төмөндөтүп, биочөйрөнүн ресурстарынын алсыздантуучу эксплуатацияланууусуна алып келет[138, 257б.].

Таза теоретикалык аспектиде жаратылыш чөйрөсүнө кийлигишпөө идеясы карап кетсе болот, бирок адам өзүнүн коомдук өнүгүү процессинде олутуу кесепеттерге алып келген жаратылышка таасирдөөсүз жашап кете

албайт. Адам үчүн маанилүү болгон бул өнүгүүнүн натыйжасында бузуучу таасирге дуушар болгон бир да чөйрө калган жок – атмосферанын озон катмарынан, ландшафттардын бош калуусу жана дүйнөлүк океандын экосистемасынын кедейүсүнөн тартып айлана чөйрөнүн булгануусу менен чакырылган геномдун бузулуусуна чейин. Бүгүнкү мезгилде өнүгүүнүн мындай мүнөзүнүн сакталуусу экологиялык катастрофага алып келүүсү эч бир шекти жаратпайт[137, 142б.].

Адамдын жалпы планетардык өнүгүүсүндө орду тууралуу кеп кылып отуруп, айлана чөйрөнүн абалы менен байланышкан локалдык маселелерди чечүү менен адамзаты өзүнүн келечегине умтула албагандыгын белгилеп кетүү зарыл. Адам жаратылыштын өнүгүүсүнүн келечеги үчүн өзүнө жоопкерчиликти алган ыкма, жол тууралуу кеп бул жерде орун алууда. Бул окуунун тарапкерлери, колдоочулары тирүү жандыктарды жок кылуу же басмырлоо үчүн адамдын акылынын күчүн колдонбоонун мүмкүн эместиги тууралуу көз караш менен ишмердүүлүгүн жүргүзүп, адамдын, жаратылыш жана коомдун, дүйнөнүн органикалык жана органикалык эмес, аң сезимдүү жана аң сезими жок күчтөрү ортосундагы гармониялууу илимий ойлонулган мамилелерди колдошот. Ага ылайык адам жаратылышты өздөштүрүп, жаратылыштын мыйзамдарына, жаратылыштык императивдерге ылайык өзүн жаңылантып, социалдык жана табигый процесстердин үстүнөн жөнгө салуу функциясын өзгөрүп келген ар бир тарыхый этапта сактоого мүмкүнчүлүк алат. Глобалдык экологиялык кризистин шарттарында неосфера тууралуу бул окуу өтө маанилүү потенциалды өзүнө камтыйт жана экологиялык кризистен чыгуунун жалпыга таанымал жана колдоого ээ болгон жолдорун түзөт[139, 209б.].

Экологиялык кризистин фонунда жана орун алган көйгөйлүү абалдын шартында экономикалык өнүгүүнүн, керектөөнүн жана калктын жайгашуусун чектөө идеясы пайда болууда. Бул концепция көп

талкуулоого алынып, сындарга ээ болду, анткени экологиялык катастрофаларды алдын алуу максатында адамзаты өзүнүн керектөөсүн чектөөсү зарыл жана экономиканын өнүгүүсү бул керектөөлөрдү канааттандырууга багытталуусу керек[140, 13-14б.]. Мындан сырткары, туруктуу өнүгүүгө өтүү жолунда экологияда белгилүү стадияларга экологиялык өнүгүүгө каршылык, тоскоолдук жаратпаган социалдык экономикалык өнүгүү ээ болуп келет. Бул жерде техночөйрөнүн мындан аркы экспансиясы экологияга анын катастрофасына алып келген коркунуч жаратат.

Ошол эле убакытта экологиянын көйгөйлөрүн чечүү үчүн экологиялык технологияларды түзүү каралып, алардын жаратылышка коомдун керектөөсүн чечүүдө этияттык мамиле кылууга мүмкүнчүлүк бергендиги, айлана чөйрөнүн жаратылыштык потенциалын сактоого, экологиялык процесстердин туруктуу факторлору катары калыптанып куралган түзүмдөрүнө жана фукнцияларына, жаратылыш ресурстарын кайрадан жандандырууну жана аларды реконструкциялоону сунуштаган адамдын жаратылышты куруу тажрыйбасын түшүндүргөн коомдун жашоо ишмердүүлүгүнүн кайрадан калыбына келүүчү маанилүү булагы боло алган глобалдык масштабдагы айлана чөйрөнү стабилдештирүүгө негизделген түрдө жашап кетүү стратегиясын иштеп чыгуу белгиленген.

Экологиялык коопсуздуктун маанилүү маселесин өнүгүүнүн экологиялык, социалдык жана экономикалык аспектилеринин ортосунда туура балансты табуу түзөт. Ошого байланыштуу жакырчылыкты туруктуу жана узак мөөнөткө кыскартуу төмөнкүлөрдү ишке ашырып, камсыз кылуусуз мүмкүн эмес: - айлана чөйрө азыркы жана келечектеги муундарга негизги экологиялык кызмыттарды камсыз кылуусу милдеттүү; - адамдын саламаттыгы булгануунун зыяндуу таасиринен корголгон; - экологиялык кызматтар (суу менен камсыз кылуу, канализация,

таштандыларды чогултуу жана жок кылуу) коомдун бардык катмарына» анын ичинде өзгөчө жакыр жашагандарга, жеткиликтүү болуусу зарыл; - жаратылыш ресурстары туруктуу жана узак мөөнөттөгү өнүгүүгө зыянын тийгизбесин үчүн рационалдык түрдө колдонулуусу керек; - экологиялык тобокелчиликтердин башкарылуусу[141, 13-17б.].

Глобалдык деңгээлде экологиялык коопсуздуктун камсыз кылынуусунун зарыл шарты болуп бир жагынан материалдык керектөөнүн өсүүсүнүн темпин азайтуу жана экинчи жагынан – жаратылыш чөйрөсүнүн кайрадан өндүрүлүүсүн табигый түрдө бузбаган механизмдер гана эмес, ошондой эле биочөйрөнүн өнүгүүсүнө түрткү жараткан жаратылышка туура келген технологияларды колдонуу эсептелет. Экологиялык коопсуздукту башкаруунун стратегиясы материалдык чөйрөнүн басымдуулук кылгандыгынан өтүүнү, адамдын жашоо турмушундагы материалдык жана руханий чөйрөлөрүнүн ортосунда балансты табууну жана биочөйрөгө туура келген, ылайыктуу технологияларга өтүүнү камтыйт.

Дүйнөлүк коомчулук менен колдоого ээ болгон жаратылыштын жана коомдун өз ара аракеттешүүсүнүн заманбап багыттары туруктуу өнүгүүнүн концепциясын түзүп, БУУнун айлана чөйрөнүн тармагында натыйжалуу узак мөөнөттөгү стратегияларды иштеп чыгуу боюнча жаратылышты коргоо ишмердүүлүгү менен байланышып пайда болгондугун белгилеп кетүү зарыл. Ал эми өнүгүүнүн негизги маселесин адамзатынын керектөөсүн жана умтулууларын канаатандыруу түзүп, туруктуу өнүгүү келечектеги муундардын өздөрүнүн керектөөсүн канааттандырууга болгон мүмкүнчүлүгүнө коркунуч жаратпагандай болуп, азыркы убактагы керектөөлөрдү канааттандыруу катары аныкталат[142]. Ошентип, туруктуу өнүгүү биздин көз карашыбыз боюнча жалпысынан экологиялык убакыттык багытты эске алуу менен экологиялык негизделген экономикалык жана социалдык өнүгүүнү

түшүндүрөт.

Мамлекеттин социалдык экономикалык жана экологиялык максаттарына жетүүсү келечектеги муундарга оңдолбой турган, калыбына келбей турган зыянды тийгизүү менен жаратылыштын деградациясы менен коштолгон. Бул планда туруктуу өнүгүүнүн концепциясы келечектеги муундардын социалдык экономикалык, адептик руханий жана башка керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган ошол муун үчүн шарттарды түзүү үчүн жаратылыш менен өз ара аракеттешүү жолунда мамлекеттин коомдук жоопкерчилигин жөнгө салуунун өз алдынча бир формасы катары каралып келет. Туруктуу үзгүлтүксүз өнүгүүнүн биздин өлкөбүздөгү орун алган идеясы коомдук өзгөрүүлөрдүн, өндүрүштүн мамилелерден өндүрүш күчтөрүнүн артта калып, тийиштүү болгондугун, аныкталган карама каршылыктарды эске алуу менен айлана чөйрө боюнча кабыл алынган актылар тез арада өзгөртүүлөрдү киийрүүнү талап кылат [57].

Ошого байланыштуу чоң көлөмдөгү темптер менен биологиялык түрдүүлүк бузулуу, адамзатынын жашоосуна коркунуч жараткан жана жакындаган экологиялык кризиске алып келген өнүгүүнүн механизминин чегине жеткен шарттарында заманбап жаратылыштын алсыздоо шарттарында адамзатынын жашап кетүү маселелери активдүү талкууланып келет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан иштелген «Жаңы доорго – кырк кадам» документинде экологиялык коопсуздук жана климаттын адаптацияланууу чөйрөсүндө климаттын өзгөрүүсүнүн алдын алуу жана климаттык туруктуулукту бекемдөө боюнча улуттук чаралардын узак мөөнөттөгү варианты жана ошондой эле төмөнкү багыттарды өзүнө камтыган климаттын өзгөрүүсүнө адаптациялануу боюнча иш чараларды ишке ашыруу сунушталат: суу ресурстарын (суу ресурстарын рационалдык колдонуу, экономикалык стимулдарды

кийирүү, суугаруунун сууга натыйжалуу жана сууну үнөмдөгөн технологияларынын жеңилдетилген кредиттик механизмдерин өнүктүрүү), айыл чарбасын (органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү жана сууну жана топуракты үнөмдөгөн технологияларды кийирүү, жайгаштырууну оптималдаштыруу жана айыл чарбасынын өндүрүшүнүн кесиптештирүү), жаратылыштык жана техногендик өзгөчө кырдаалдарды (кооптуу жаратылыштык кубулуштарды мониторинг жүргүзүү жана прогноздоо системасын, калкты жана уюмдарды алдын ала маалымдоо системасын жакшыртуу, кооптуу климаттык көрүнүштөргө инфраструктуранын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн курулуш нормаларын бекемдөө, күчөтүү жана ошондой эле аба ырайынын жана климаттык тобокелдиктерге камсыздандыруу системасын кийирүү), токойлорду жана биотүрдүүлүктү (жаратылышты сактоо жана калыбына келтирүүгө эл аралык коомчулукту чакыруу боюнча иш чаралар жана ошондой эле социалдык токойлорду отургузуу жана биргеликтеги жарандык сектор менен токойлорду башкаруу) адаптациялоо[143].

Бүгүнкү мамлекеттердин экологиялык саясатынын маанилүү элементтери болуп жагымдуу айлана чөйрөнү сактоо, рационалдык жаратылышты колдонуу жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу эсептелет. Ошону менен биргеликте, орун алган экологиялык кризистеринин чыгуунун жолдорун аныктаган, экологиялык балансты сактаган, коомдук акталган экологияны курган, кризистен чыгууга түрткү түзгөн өндүрүштөгү ресурстарды үнөмдөгөн техгологияларга өткөргөн экологиялык саясат басымдуулук кылат. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө алдыңкы планга бизди курчаган айлана чөйрөнү коргоо менен байланышкан суроолорду приоритеттик чечүүнү аныктаган мамлекеттик институттар чыгарылат.

Кыргыз Республикасынын жаратылышты коргоо саясатынын негизги багыттары экологиялык коопсуздукка жетүүгө негизделип, айлана

чөйрөнү сактоого, жаратылыш ресуртарын рационалдык колдонууга жана мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган мамлекеттин сырткы жана ички саясатын, укуктук жана экономикалык механизмдерин аныктаган принциптердин жана приоритеттердин системасын өзүнө камтыйт[141, 13-17б.].

Экологиялык коопсуздуктун ишке ашуусунун маанилүү шартын экономикалык жана экологиялык саясаттын интеграциялануу принциби жана индивидуалдык жоопкерчилик принциби түзөт. Айлана чөйрөнүн деградациясынын жана жаратылыш ресурстарынын азаюусунун негативдүү кесепеттери менен байланышкан көйгөйлөр көп кырдуу жана аларга булар кирет: жаратылыш ландшафтынын уникалдуулугунун жана кайтарылбастыгынын жоголуусу, абанын, жер астындагы жана үстүндөгү суулардын булгануусу, тиричилик жана өнөр-жайынын таштандылары менен булгоо. Токойлордун сууну чогултуучу жана жерди коргоочу функцияларынын азаюусу селдик, жаан чачындык, көчкүлөрдүн көрүнүштөрүн пайда болуусуна шарт түзүп, олуттуу материалдык жана адамдардын жоготуусуна алып келгендиги айкын. Жыйынтыгында айлана чөйрөнүн көйгөйлөрүнө жакшы мамиле кылбагандыгынын кесепетинен адамдар саламаттыгы менен ал эми мамлекет каражаттары менен төлөөгө аргасыз болот. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө укуктук базанын жакшыртылуусун, айлана чөйрөнүн системасын оптималдаштырууну, маалымдоону ишке ашырууну жакшыртууну, экологиялык тарбиялуулукту жана калктын активдүүлүгүн жогорулатууну өзүнө камтыган комплекстик ыкма зарыл болуп эсептелет[141, 13-17б.].

Коомдун социалдык өнүгүүсү цивилизациянын экологиялык өнүгүүсүнөн, коомдун жана жаратылыштын алмашуу процесстеринен, социалдык жаратылыштык эволюциянын гармондошуусундагы биочөйрөнүн ордунан түздөн түз көз карандылыкка коблат. Ошону менен биргеликте, адамдын чарабачылыгынын, техникалык цивилизациянын

өнүгүүсүнүн бир жагынан коомдун социалдык экономикалык прогрессине, ал эми экинчи жагынан өзүнүн башкаруунун жана алдын алуунун системасына ээ болгон адамзатынын жашап кетүүсүнүн маселелерин жана стихиялык эволюциясынын логикасын оордотуп биологиялык чөйрөнүн жана цивилизациянын конфликтине алып келген ролун белгилеп кетүү зарыл. Система менен системанын үстүндөгү ордунун ортосундагы адаптациялык процесстердин алкагында система тарабынан келечекти башкаруу системанын интеллекти катары функционалдык түрдө аныкталат. Бул көз караштa социалдык тарых мыйзамченемдүүлүк болуп эсептелип, ал эми интеллект аракеттердин жана каталардын табигый ыкмасына карама каршы болгон жана ага симметриалуу орун алган
механизм катары анын диалектикалык баш тартуусун түзүп, анда интеллект, аң сезим адамды жана коомду жаратылыш менен түзүлгөн жаратылыштык эмес башы катары аныктайт[144, 59б.]. Бул учурда интеллект менен адептүүлүктүн ортосунда синтез жүрөт, башкача айтканда башка сөздөр менен келечекти башкаруу интеллекттин категориялык мүнөздөмөсү катары жашап кетүүгө багытталбай туруп ишке аша албайт.

Баалуулуктардын классикалык эмес системасы эркиндикке анын ичинде биологиялык чөйрөгө да социалдык организмдин бир бөлүгү катары эволюциянын процессине багытталган адамзатынын жашап кетүүсүнө болгон ориентирде алдыңкы планга жылдыргандыгын белгилеп кетүү зарыл. Ошол эле убакытта гуманизмге негизделген адамдын баалуулуктарынын жаңы системасы адамдын бир жактан бүтүндөй системанын, биочөйрөнүн, бир бөлүгү болгондугун түшүндүрөт жана экинчи жагынан ага жалпы бүтүндүккө болгон жоопкерчилигин жүктөйт.

Ошону менен биргеликте, социалдык өнүгүүнүн өзү бүгүнкү күндө глобалдык экологиялык катастрофага айланган күндөн күнгө өсүп келе

жаткан социалдык жаратылыштык карама каршылыкты жок кылуу мүмкүнчүлүгүнүн логикасын түшүндүрөт. Экологиялык коопсуздуктун коомдук экологиялык көйгөйлөрүн чечүү мүмкүнчүлүгүн берген заманбап жана маанилүү тенденцияларга буларды киргизүү милдеттүү: а) жашоонун сапатын жогорулатууга жана өндүрүштүн процесстерин интеллектуалдаштырууга багытталган адамдын ресурстарын билим берүү менен толтурган инновациялык жаратылышты үнөмдөгөн технологияларды камтыган процесстерди айкалыштырган интеллектуалдык илимге бай экономиканы куруу; б) коомдук интеллекти куруу жана билим берүү системасын жакшыртууну өзүнүн вектору катары кабыл алган коомдун трансформациясынын жыйынтыгы катары мамлекеттер аралык ракурста интеллектуалдык билим берүүчүлүк ресурстардын конкуренттүүлүккө жөндөмдүүлүгү; в) техноэкологиялык катастрофаларга мобилдик түрдө аракет көргөн экологиялык экономикага көптөгөн өлкөлөрдүн экономикасын өткөрүү тенденциясы; г) социалдык керектөөнүн өсүүсүнө жараша жаратылыш ресурстарында экологиялык чектөөлөр менен экономиканын өнүгүүсүн башкаруу.

Ошентип экологиялык коопсуздук эволюциянын социалдык жаратылышын адамзатынын цивилизациясынын жашап кетүү стратегиясы катары башкарууну түшүндүргөндүгүн белгилеп кетүү зарыл. Цивилдешүүнүн шарттарына жооп берген бардык мамлекеттер үчүн экологиялык саясат жалпы саясаттын зарыл бөлүгү болуп эсептелип, ал эми экологиялык көйгөйлөр социалдык экономикалык өнүгүү менен пайда болуп заманбап коомдун жашоосунун бардык аспектилери менен байланышкан. Бул жерден экологиялык саясаттын мамлекеттин социалдык, экономикалык, илимий техникалык, маданий ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышуусу тууралуу тыянак келип чыгат.

Ошондуктан коомдук аң сезимдин экологиялашуусу, экологиялык коопсуздуктун маңызын түшүнүү, мамлекеттин экологиялык саясатын

ишке ашыруу төмөнкүлөргө негизделген туруктуу өнүгүүнүн стратегиясына ылайык ыраатгуу ишке ашуусу абзел: өндүрүштүн интенсификациялануусу жана рационалдашуусу; социалдык экономикалык өнүгүүнүн жана жаратылыш чөйрөсүнүн сакталуусун камсыз кылуунун ортосундагы балансты сактоо; социоэкологиялык кризистен чыгуунун көйгөйлөрүн чечүүгө мамлекеттик, бейөкмөттүк, коомдук уюмдардын кеңири түрдө катышуусу жана көмөк көрсөтүүсү; биочөйрөлүк багытка ээ болгон туруктуу өнүгүүнүн максаттарын ишке ашыруу үчүн башкаруунун инновациялык формаларын иштеп чыгуу; илимдин позитивдик кийлигишүүсү жана анын туруктуу илимий техникалык өнүгүүнүн жаратылышты үнөмдөөчү жаңы багыттарына кайрадан багыттоо; жаратылыш ресурстарынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча алдын алуучулук аракеттерди кабыл алуу үчүн прогноздоо жана сунуштарды иштеп чыгуу; экологиялык коопсуздукту камсыз кылган натыйжалуу, ресурстарды үнөмдөгөн, таштандысыз технологияларды жайылтуу жана кеңири колдонуу; социалдык жаратылыштык процесстерди, экологиялык абалды жана экологиялык өнүгүүнү башкарууну компьютердик электрондук моделдөө жана мониторинг жүргүзүү.

ТЫЯНАКТАР

Жасалган изилдөөнүн негизинде төмөнкү тыянактар жана сунуштар иштелип чыкты:

1.Бүгүнкү мезгилде коомдун керектөөсүнүн өсүүсү анын илимий-техникалык жетишкендиктеринен өзүнүн темпи боюнча алдыга чыгып, адамдын жашоосун сактоо, калктын санын көбөйтүү, тийиштүү эмгек, эсептелет алуунун толук түрдө калыбына келтирүүсү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү үчүн ар бир адамдын жана айлана чөйрөнүн, жана ошондой эле маалыматтык технологиялык түзүмдүн сакталуусу зарыл.

2.Улуттук гана эмес, ошондой эле регионалдык деңгээлдерде экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун көйгөйлөрүн чечүү үчүн мүмкүн эмес болгондугун түшүнгөн дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн экологиялык системанын сакталуусунда болгон кызыкчылыгы айлана чөйрөнүн жалпы системалуу түшүнүүсүнүн алкагында ишке ашкан Бириккен Улуттар Уюмунун эгидасы менен өткөн эл аралык аракетеринде чагылдырылып, экологиялык кризистен чыгуунун варианттарын активдүү издөөгө, экологиялык коопсуздук жана тийиштүү институционалдык өзгөрүүлөрдүн чөйрөсүндөгү көйгөйлөрдү чечүүдө импульс берип, дүйнөнүн бардык өлкөлөрү үчүн жалпы болгон бир катар принциптерди салыштырмалуу кыска убакыттын ичинде иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүп, ал эми ал принциптердин негизинде айлана чөйрөнү коргоого багытталган ишмердүүлүк ишке ашып келет. Бул багытта өзгөчө олуттуу мааниге ээ, туруктуу өнүгүү жаратылыш баалуулуктарын ойлонуу менен колдонуу маселелерин камтыган биринчи даражадагы түрдүү экологиялык жоболорду чечүүгө багытталган ишмердүүлүктүн бардык системасынын өнүгүүсүнүн экологиялык системага салыштырмалуу жөнгө салынуусун өзүнүн аракеттеринде приоритеттик маселе катары дүйнөлүк коомчулуктун аныкталуусун негиздеди.

3. Жасалган изидөө акыркы жылдарда жаратылышты коргоого жана жаратылыш ресурстарын коргоого дүйнөлүк коомчулуктун мамилесинде олуттуу өзгөрүүлөр орун алгандыгын көрсөттү. Бул өзгөрүүлөр белгилүү бир өлчөмдө экологиялык маселелерди чечүү үчүн эл аралык укуктук инструменттердин санынын жана масштабынын маанилүү өсүүсүндө чагылдырылды. Экологиялык коопсуздуктун суроолорун чечүүгө экологиялык укуктук инструменттердин санын көбөйтүү жолу менен гана эмес, ошондой эле алардын таасиринин жана натыйжалуулугунун жогорулатуу жолу менен татаал маселелерди чечүүгө чакырылган эл аралык документтерде бекитилген жана киргизилген жаңы принциптер жана институттар багытталгандыгы маңыздуу факторду түзөт.

4.Бүгүнкү реалдуулукта экологиялык коопсуздук инсандын укуктары жана эркиндиктери, коомдун рухий жана адептик баалуулуктары болгон объектилери менен түшүндүрүлгөндүгүн тастыктап, илимий-техникалык прогресстин мезгилиндеги коопсуздуктун камсыз болуусунун масштабдуулугун жана глобалдуулугун белгилеп, анын жер шаарындагы экологияга таасирин тийгизген катастрофалар менен байланыштырат. Ошондуктан, адамды жана аны курчаган айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндө коомдун эволюциясынын процессинде пайда болгон кооптуулуктардан коргоо тууралуу билимдердин системасын өз алдынча илимий багыт катары калыптануусунун зарылдыгы тууралуу бардык жерде айтып баштап, коопсуздук жашап кетүүгө болгон мүмкүнчүлүк катары кабыл алынып, ошону менен бирге, адамдын жана курчаган айлана чөйрөнүн коопсуздугун изилдеген бүгүнкү шарттарда илимде коопсуздуктун концепциясынын жаңы векторунун пайда болуусу негизделди.

5.Экологиялык коопсуздук адамдын жана биочөйрөнүн өзүнүн өнөр жайлык-өндүрүштүк комплекстин негативдүү таасиринен, адамга жана аны курчаган чөйрөгө зыян кесепеттерге ээ болгон илимдин жана

техниканын өнүгүү процессинде адамдын ишмердүүлүгү менен байланышкан кооптуу мүнөздөгү кесепеттерден корголуу абалы катары аныкталат. Бул жерде экологиялык коопсуздуктун белгилүү бир өлчөмдө жашоого аракеттүүлүктүн коопсуздугунун түшүнүгү менен окшоштугу байкалат, анткени эки учурда тең өнөр жайлык себептер менен пайда болгон түрдүү мүнөздөгү негативдүү таасирдөөлөрдөн корголуу жана ошондой эле анын жашоосунун ыңгайлуу шарттарын камсыз кылуу түшүндүрүлөт жана бул жерде жашоого болгон аракеттүүлүктүн коопсуздугу мындай чөйрөнүн абалы менен шартталат.

6. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүнү талдануусу курчаган жаратылыш чөйрөсүнүн тарабынан адам жана коом үчүн кандайдыр бир кооптуулуктун мойнубузга албоодо негиделгендигин көрсөтүп, ошол эле учурда мындай коопчулуктардан пайда болуусу жана мойнубузга алуубуз экологиялык коопсуздук түшүнүгүнүн өзүнүн пайда болуусун шарттады. Экологиялык кооптуулук биздин изилдөөбүздүн форматында кошумча кароого муктаж болбогон жетиштүү түрдө иштелген аныктама болуп эсептелет. Ошого байланыштуу, Кыргызстандын экологиялык чөйрөсүндөгү абалды начарланткан фактыны гана белгилеп кетүү максатка ылайыктуу болуп саналып, анын мамлекеттеги ички саясаттык абалга негативдик таасирин тийгизген, адамдын жана коомдун жашоосунун жана жагымдуу шарттарынын сапатына түздөн түз таасирин тийгизгендиги тууралуу тыянакка келебиз.

7. Экологиялык коопсуздук түшүнүгү укуктук категорияга кирет, анткеин укуктук нормаларда жетиштүү түрдө көлөмдүү болуп ал колдонулган жүгүртүүдө пайдаланылып, анын мазмунундагы болгон окуялардын иштиктүүлүгү ачыкталат. Мыйзамчыгаруучулукта белгилүү болгон жалпы колдонулган анын аталыштары колдонулбагандыгын белгилеп кетүү зарыл. Ошону менен биргеликте, жалпыга белгилүү болгон анын аныктамасы мыйзамчыгаруучулукта жана илимий

коомчулукта иштелип, бекитилген эмес. Иштердин мындай абалы экологиялык коопсуздуктун анын маңызын аныктоо жана ошондой социалдык-укуктук статусун белгилөөчү көрүнүш катары анын талдануусун татаалдантып, жаратылышты колдонуу системасындагы жакын мамилелердин, жаратылышты коргоонун, жалпы коопсуздуктан синтездеп алууга мүмкүнчүлүк жаратпайт.

8.Бүгүнкү мамлекеттердин экологиялык саясатынын маанилүү элементтери болуп жагымдуу айлана чөйрөнү сактоо, рационалдык жаратылышты колдонуу жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу эсептелет. Ошону менен биргеликте, орун алган экологиялык кризистеринин чыгуунун жолдорун аныктаган, экологиялык балансты сактаган, коомдук акталган экологияны курган, кризистен чыгууга түрткү түзгөн өндүрүштөгү ресурстарды үнөмдөгөн техгологияларга өткөргөн экологиялык саясат басымдуулук кылат. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө алдыңкы планга бизди курчаган айлана чөйрөнү коргоо менен байланышкан суроолорду приоритеттик чечүүнү аныктаган мамлекеттик институттар чыгарылат.

9. Экологиялык коопсуздук концепциясында бекитилген айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы мамлекеттик саясаттын негиздери Кыргызстандын экологиялык приоритеттерин, анын ичинде жаратылышты коргоо мыйзамчыгаруучулугунун системасын түзүүнүн, мамлекеттик көзөмөлдүн жана экспертизанын, экономиканын экологиялашуусунун, айлана чөйрөнүн мониторингинин суроолорун аныктайт.

10. Коом тарабынан жаратылышты булгоодон алдын алуу жана зыянын токтотуу зарылчылыгын түшүнүү зарылчылыгын, жана ошондой эле бул багытта мамлекеттин саясатын аткарууну белгилеп кетүү менен туруктуу өнүгүүнүн стратегиясына ылайык ырааттуу ишке ашуусу абзел: өндүрүштүн интенсификацияланыуусу жана рационалдашуусу; социалдык

экономикалык өнүгүүнүн жана жаратылыш чөйрөсүнүн сакталуусун камсыз кылуунун ортосундагы балансты сактоо; социоэкологиялык кризистен чыгуунун көйгөйлөрүн чечүүгө мамлекеттик, бейөкмөттүк, коомдук уюмдардын кеңири түрдө катышуусу жана көмөк көрсөтүүсү; биочөйрөлүк багытка ээ болгон туруктуу өнүгүүнүн максаттарын ишке ашыруу үчүн башкаруунун инновациялык формаларын иштеп чыгуу; илимдин позитивдик кийлигишүүсү жана анын туруктуу илимий техникалык өнүгүүнүн жаратылышты үнөмдөөчү жаңы багыттарына кайрадан багыттоо; жаратылыш ресурстарынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча алдын алуучулук аракеттерди кабыл алуу үчүн прогноздоо жана сунуштарды иштеп чыгуу; экологиялык коопсуздукту камсыз кылган натыйжалуу, ресурстарды үнөмдөгөн, таштандысыз технологияларды жайылтуу жана кеңири колдонуу; социалдык жаратылыштык процесстерди, экологиялык абалды жана экологиялык өнүгүүнү башкарууну компьютердик электрондук моделдөө жана мониторинг жүргүзүү зарыл.

11.Жогорудагынын негизинде, экологиялык кризистер системага кардиналдык өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу үчүн аны тең салмактуулугу жок абалга өткөрүп, өзүн өзү сактоого болгон универсалдык керектөөчүлүктү актуалдаштырып, керектүү аракеттердин биригүүсүнө жана максатталуусуна көмөк көрсөтөт, ошого байланыштуу жаратылыш чөйрөсүнө акылдуу мамилени маалыматтык-экологиялык коом (билимдерге таянган өнүгүүсүнүн негизги ресурсун интеллектуалдык-маданий потенциал түзөт) катары кароо логикалык болуп эсептелип, ошону менен биргеликте мындай аныктама так белгилерин камтыбайт жана дүйнөлүк жаңыруу процесттеринин маңыздуу жактарын чагылдырбайт.

12. Ошентип, бүгүнкү чындыктын шарттарын эске алуу менен эл аралык деңгээлде экологиялык башкаруунун жалпы глобалдык

механизминин натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылууга чечкиндүү эл аралык башкаруу боло алган укуктук жана жалпы уюшулуучулук көлөмдүн жалпы түзүлүшү катары сунушталуусу керек, дүйнөнүн бардык мамлекеттеринин кызыкчылыктарын бириктирген планетардык масштабдагы концепциянын иштелип чыгуусу зарыл маселени түзөт.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Экологическая безопасность. [Текст] – М.: Юридическая литература, 1997. – 156с. – С.62.
2. **Боголюбов, С.А.** Экологическое право: Учебник для вузов. [Текст] /С.А. Боголюбов. – М.: Норма-ИНФРА-М, 1999. – 433 с. – С.41-42.
3. **Желваков, Э.Н.** Уголовно-правовая охрана окружающей природной среды в РФ. [Текст] /Э.Н. Желваков Э.Н. – М.: Зерцало, 2002. – 438 с.- С.38.
4. Экология, охрана природы и экологическая безопасность. [Текст] – М., 1997. – 744 с. – С.133.
5. **Ефремова, Т.Ф.** Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. /Т.Ф. Ефремова [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.efremova.info /word/bezopasnost. html#.XCuXelwzbIU
6. **Ожегов, С.** Толковый словарь. / С. Ожегов [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://diclist.ru/slovar /ozhegova.html
7. **Ушаков, Д.** Толковый словарь. / Д.Ушаков [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://diclist.ru/slovar/ ushakova/b /bezopasnost.html
8. **Агафонов, В. Б**. Правовое регулирование охраны окружающей среды и обеспечения экологической безопасности при пользовании недрами: теория и практика. / В.Б.Агафонов [Текст] /В.Б. Агафонов: дис. ... д-ра юрид. наук. - М., 2014. С. 68.
9. **Глебов, И.И.** Правовые проблемы обеспечения национальной безопасности Российской Федерации / И.И. Глебов [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук. - М., 1999. С. 11, 15, 17, 20.
10. **Бринчук, М.М.** Роль государства в обеспечении экологической / М.М. Бринчук [Текст] // Экологическая безопасность, проблемы, поиск, решения. - М.: Макцентр, 2001. С. 107.

11. **Колбасов, О.С.** Концепция экологической безопасности (юридический аспект) / О.С. Колбасов [Текст] // Советское государство и право. 1988. № 12. С. 48.
12. **Веденин, Н.Н.** Экологическая безопасность как институт экологического права / Н.Н. Веденин [Текст] // Журнал российского права. 2001. № 12. С. 53
13. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://kartaslov.ru
14. Энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://tolkslovar.ru/ie517.html
15. Закон Кыргызской Республики №44 «О национальной безопасности» от 26 февраля 2003 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1168/10?cl=ky-kg
16. Влияние окружающей среды на здоровье человека. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://works.doklad.ru/ view /BIxnB37 Tx2U.html
17. **Колбасов, О.С.** Закон об охране природы: необходимость и сущность /О.С. Колбасов [Текст] // Хозяйство и право. 1989. № 1. С.43.
18. **Голиченков, А.К.** Экологическое право России: словарь юридических терминов: Учебное пособие для вузов. / А.К. Голиченков [Текст] — М.: Издательский Дом «Городец», 2008. — 448 с.- С.366.
19. Экологическая безопасность. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https: //www.e -reading.club /chapter. php/88781/83/Afonina_ _Pravovedenie._ Shpargalka.html

20. **Герасимов, А.В.** Экологическая безопасность современной России: политика обеспечения. /А.В. Герасимов [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://studfiles.net/preview/3842028/page:3/
21. **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. /С.И. Ожегов [Текст] - М.: Мир и Образование: Оникс, 2011. С. 67.
22. **Лагунова, А.И.** Структура экологической безопасности России. / А.И. Лагунова [Текст] - Красноярск, 2003. С.121.
23. **Тимошенко, А.С.** Глобальная экологическая безопасность– международно-правовой аспект / А.С. Тимошенко [Текст] // Сов. гос-во и право. - 1989. - № 1.- С. 84.
24. Национальная безопасность. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.google.com/search
25. **Боклан, Д.С.** Глобальная и региональная экологическая безопасность (международно-правовой аспект) / Д.С. Боклан [Текст] // Государство и право. - М.: Наука, 2009, № 8. С.39-45.
26. Проблема отходов в Юго-Восточной Азии и экологическая безопасность развивающихся стран (международно-правовой аспект). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //naukarus.com/problema-othodov-v-yugo-vostochnoy-azii-iekologicheskaya-bezopasnost-razvivayuschihsya-stran-mezhdunarodno-pravovoy-aspe
27. **Рогожина, Н.Г.** Глобальный саммит по климату 2014. / Н.Г. Рогожина [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.imemo.ru/filesFilemagazines/ZapadVostok/2015Sammit%20po%20climaty_Rogozina.pdf
28. Римский клуб: цели, проблемы, доклады [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/RIMSKI_KLUB.html

29. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. Стокгольм, 1972 год [Электронный ресурс] - Режим доступа://http://www.un.org/ru /documents/decl_conv/declarations/declarathenv. shtml
30. **Цверианашвили, И.А.** Стокгольмская конференция 1972 года и её роль в становлении международного экологического сотрудничества. /И.А. Цверианашвили [Текст] //Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2016, № 1, с. 89–94.
31. **Гюнтер, Хандль.** Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды (Стокгольмская декларация) 1972 года и Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию 1992 года. / Гюнтер Хандль [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://legal.un.org/avl/pdf/ha /dunche/dunche_r.pdf
32. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия 1972 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.refworld.org.ru/publisher, UNESCO, 52e621284,0.html
33. Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения. - Вашингтон, 1973. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://base.garant.ru/2560936/
34. Конвенция по сохранению мигрирующих видов диких животных. - Бонн, 1979. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.cms.int/sites/default/files/document/inf_02_convention_text_ru_0.pdf
35. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР), представленный Генеральной Ассамблее ООН в 1987 году. [Электронный ресурс] -

Режим доступа: //http://xn--80adbkckdfac8cdd0f.xn--p1ai/files/monographsOurCommon Future-introduction.pdf
36. Конференция ООН по окружающей среде и развитию. Рио-де-Жанейро, 1992. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //ebooks.semgu.kz/content. php?cont=d;2272
37. В Рио-де-Жанейро завершилась Конференция ООН, на которой была принята Декларация по окружающей среде и развитию. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.calend.ru/event/7121/
38. Конференция ООН по устойчивому развитию Рио+20. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https://ru.wikipedia.org/wiki/
39. GEO: Global Environment Outlook 3. Past, present and future perspectives. C.16
40. Рамочная конвенция ООН об изменении климата от 9 мая 1992 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: // www. un. Org / ru / documents /decl_conv/conventions/climate_ framework_conv.shtml
41. Конвенция ООН о биологическом разнообразии 1992 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https://coastal_zones_ management.academic.ru
42. Комиссия ООН по устойчивому развитию. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://ecsocman.hse.ru/text/22557126/
43. Конвенция ООН по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьезную засуху или опустынивание и/или засуху, особенно в Африке. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https: //www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017 01/Russian.pdf
44. Заявление о принципах в отношении лесов.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.imb.dvo.ru/misc/trdap/doc011.htm

45. При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.un.org/ru /events/pastevents/largerfreedom.shtml
46. План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. - Южная Африка, Йоханнесбург, 2002. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.un.org/ru/events/pastevents /pdf/plan_wssd.pdf
47. **Буквич, Р.М., Петрович, Д.Р.** Парниковый эффект и рыночные механизмы Киотского протокола. / Р.М. Буквич, Д.Р.Петрович). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://cyberleninka.ru /article/n/parnikovyy-effekt-i-rynochnyemehanizmy-kiotskogo-protokola
48. Киотский протокол к Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://unfccc.int/resource /docs/convkp/kprus.pdf
49. Конвенция о стойких органических загрязнителях. - Швеция, Стокгольм, 2001. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/pollutants.pdf.
50. Международные правовые основы по охране окружающей среды.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //ebooks.semgu.kz /content.php?cont=d;1355
51. Меры по противодействию изменениям климата.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https: //textbooks.studio/uchebnik-mejdunarodnie- otnosheniya /meryi-protivodeystviyu-izmeneniyam.html
52. Доклад Генерального секретаря ООН на Генеральной Ассамблее 5 августа 2009 года.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://www.un.org /ru/documents/sgreport/a-64-l/introd.shtml
53. Конференция ООН по изменению климата. - Копенгаген, 7-18 декабря 2009. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.unepcom.ru/?go=razdel&level=3&cid=47

54. Экологическая безопасность. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://centeryf.ru/data/Menedzheru /ekologicheskaya-bezopasnost.php
55. **Емельянов, А.Г.** Основы природопользования [Текст] / А. Г. Емельянов. - М.: Академия, 2004. - 304 с. – С.167.
56. **Рыбаков, Ф.Ф.** Промышленная политика: уроки прошлого и задачи современности. /Ф.Ф. Рыбаков [Текст] // Альтернативы, №3, 2010. С.164.
57. Концепция экологической безопасности Кыргызской Республики. Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 23 ноября 2007 года, №506.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://www.ecology.gov.kg /page/view/id/24
58. **Петров, В.В.** Экологическое право России. Учебник. / В.В. Петров [Текст] - М., 1995. С. 98.
59. Экология социальная.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https://dic.academic.ru /dic.nsf/ecolog
60. Экологическая опасность.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://works.doklad.ru/view /pK3B0-ROfbk.html
61. Экологическая опасность. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https: // ru. wikipedia. org/ wiki/экологическая опасность
62. Экологическая безопасность. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https: // jurisprudence. Club /teoriya – gosudarstva – pravauchebnik /83 ekologicheskaya-ezopasnost.html
63. **Васюков, В.М., Иванова, А.В.** Экология. Курс лекций. /В.М. Васюков, А.В. Иванова [Текст] – Тольяти, 2008. С.44.
64. **Антипова, М.Г.** Основы экологии и охраны природы. / М.Г. Антипова [Текст] – Омск, 2009. - 191с. – С.72.

65. **Бринчук, М.М.** Роль государства в обеспечении экологической безопасности / М.М. Бринчук [Текст] // Экологическая безопасность, проблемы, поиск, решения. М. : Макцентр, 2001. С. 106–119.
66. **Русин, С.Н.** Концептуальные проблемы экологической безопасности и государственная экологическая политика (правовой аспект) / С.Н. Русин [Текст] // Экологическое право. 2010. № 5. С. 12–18.
67. **Голиченков, А.К.** Охрана окружающей природной среды, обеспечение экологической безопасности, обеспечение рационального использования природных ресурсов: термины, содержание, соотношение / А.К. Голиченков [Текст] // Экологическое право России : сб. материалов науч.-практ. конф. (1995–1998 гг.). - М.: Зерцало, 1999. С. 37–43.
68. Указ Президента Кыргызской Республики "О Концепции экологической безопасности", УП № 506 от 23 ноября 2007 года.). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: // cbd. minjust. gov. kg /act/view/ru-ru/4681
69. **Марфенин, Н.Н.** Устойчивое развитие человечества. Учебник. / Н.Н. Марфенин [Текст] - М.: МГУ, 2006. - 624с. – С.201.
70. **Ващекин, Н.П.** Постиндустриальное общество и устойчивое развитие. / Н.П. Ващекин [Текст] - М.: Издательство Московского государственного университета коммерции, 2000. - 240 с.- С.44.
71. Интенсификация науки и производства: проблемы методологии. [Текст] - Кишинев: Штиинца, 1987. - 316 с. – С.148.
72. **Романович, А.Л.** Развитие и безопасность./А.Л. Романович [Текст] - М., 2003. - 386 с. – С.55.
73. **Коптюг, В.А.** Конференция ООН по окружающей среде и развитию - подготовительный процесс и итоги /В.А. Коптюг [Текст] //

Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года). - Новосибирск: СО РАН, 1992. - С.5-23.

74. Всемирный саммит по устойчивому развитию, состоявший в 2002 году в Йоханнесбурге (ВСУР-2002). [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.dw.com/ru/

75. Декларация по окружающей среде и развитию. Рио-де-Жанейро, 1992. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://ru.wikipedia.org/wiki.

76. Всемирная программа действий «Повестка дня на XXI век» [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //docs.cntd.ru /document/901894820

77. Йоханнесбургская политическая декларация. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations /decl_wssd.shtm

78. План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //www. ecoaccord.org /doc/rio/plan1.htm

79. Всемирный саммит ООН в Йоханнесбурге завершен принятием жестких решений. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://inosmi.ru/untitled/20020904 /157266.html

80. **Сосунова, И.А.** Методология и методы современной социальной экологии. /И.А. Сосунова [Текст] — М. : МНЭПУ, 2011. — С. 141.

81. **Тобоев, А.И.** Понятие экологического сознания. /А.И. Тобоев [Текст] //Гуманитарные исследования, 2015. №3(7). С.23-26.

82. Научно-технический прогресс с позиции экологии. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://stroy-spravka.ru/article/nauchno-tekhnicheskii-progress-s-pozitsii-ekologii

83. Научно-техническая революция. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //texts.news /rossii - istoriya – uchebniki /nauchno

tehnicheskaya- revolyutsiya.html

84. **Абдуллаев, Н.А.** Экологическая парадигма современного экономического развития в сфере окружающей среды. /Н.А. Абдуллаев [Текст] – М.: «Перо», 2017. 350с. – С.92.
85. **Галанов, А.С.** Административно-правовые меры обеспечения экологической безопасности, применяемые милицией /А.С. Галанов [Текст]: автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 2001. – С. 15.
86. Серов Г.П. Экологическая безопасность как составная часть национальной безопасности Российской Федерации [Текст] // Консультант директора. –М.: ИНФРА-М. 1998. – № 16. С.20-23.
87. **Пикулькин, А.В.** Система государственного управления. / А.В. Пикулькин [Текст] – М. : ЮНИТИ, 1997. – С. 107.
88. **Кодолова, А.В.** Экологическая безопасность: понятие и структура // Вестник Удмуртского университета. Правоведение. / А.В. Кодолова [Текст] – 2005. – № 6. – С. 155.
89. Понятие о концепции устойчивого развития. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //oblasti-ekologii.ru/ecology/koncepcia-ustojcivogo-razvitia
90. Конференции ООН по окружающей среде и развитию. – Рио-де-Жанейро, 1992г. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
91. Понятие о концепции устойчивого развития. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //oblasti - ekologii.ru /ecology/koncepcia-ustojcivogo-razvitia
92. Закон КР «О присоединении к Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием» №85 от 21 июля 1999 года
93. Постановление Законодательного собрания Жогорку Кенеша КР «О присоединении Кыргызской Республики к Базельской конвенции о контроле над трансграничной перевозкой опасных отходов и их

удалением» № 304-1 от 18 января 1996 года [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/49979

94. Закон КР «О ратификации Конвенции ООН о биологическом разнообразии» №40 от 26 июля 1996 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/647
95. Центрально-Азиатский субрегиональный отчет для Всемирного саммита по устойчивому развитию [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.cawater-info.net/ecoindicators/pdf/14.pdf
96. Комплексная основа развития Кыргызской Республики (2001). [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://rus.gateway.kg/strategii-razvitiya/kompleksnaya-osnova-razvitiya-kyrgyzs/ и Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2010 года [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://online.zakon.kz/Document/
97. Национальная стратегия сокращения бедности Кыргызской Республики на 2003-2005 годы. Утверждена Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 8 мая 2003 года № 269. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/56585
98. Постановление Правительства Кыргызской Республики «Об утверждении Концепции укрепления и развития природоохранной деятельности на 1998-2001 годы» от 4 июля 1998 года № 416
99. Положение о Национальном совете по устойчивому развитию Кыргызской Республики. Утверждено Указом Президента Кыргызской Республики от 24 ноября 2012 года N 251. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/94446
100. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. Утверждена Указом

Президента Кыргызской Республики от 21 января 2013 года № 11. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61542

101. Словарь экологических терминов и определений, 2010. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.cawater-info.net/bk/14-1.htm\

102. Национальный план действий по борьбе с опустыниванием в Кыргызской Республике. – Бишкек, 2000. С.11.

103. Отчет о человеческом развитии. Кыргызская Республика, 1996 год. Человеческое развитие в странах переходного периода, 1997 год. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //www.undp.org/rbec/pubs/nhdr97 /summary/kyrgyz.htm

104. Национальная рамочная программа по устойчивому управлению земельными ресурсами на 2006-2016 годы, направленная на предотвращение и сокращение масштабов опустынивания. Утверждено Постановлением Правительства КР от 2006. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2165767

105. Проблема опустынивания на глобальном и региональном уровнях. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // https://carececo.org/main/news/obzor-problema-opustynivaniya-na-globalnom-i-regionalnom-urovnyakh/

106. Постановление Законодательного собрания Жогорку Кенеша КР «О присоединении Кыргызской Республики к Базельской конвенции о контроле над трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением» № 304-1 от 18 января 1996 года [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/49979

107. Кыргызская Республика присоединилась к Картахенскому протоколу по биобезопасности к Конвенции о биологическом

разнообразии Законом КР от 6 августа 2005 года № 140. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17470

108. Конституция КР. [Текст] – Бишкек, 2010. Ст.48.
109. **Бринчук, М.М.** Концепция развития экологического законодательства Российской Федерации. /М.М. Бринчук [Текст] – СПб: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2009. –168 с. – С.39.
110. **Балашенко, С.А.** Государственное управление в области охраны окружающей среды / С.А. Балашенко. [Текст] – Мн.: БГУ, 2000. – 341 с. – С.101.
111. **Дубовик, О.Л.** Экологическое право : учеб. / О.Л. Дубовик. [Текст] – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 584 с. С. 129
112. Концепция укрепления и развития природоохранной деятельности на 1998-2001 годы. Утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 4 июля 1998 года N 416. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/5564/10?cl=ru-ru
113. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун Концепциясы. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 9-июнундагы №120 Жарлыгы менен бекитилген. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/61367
114. Закон КР "Об охране окружающей среды", № 53 от 16 июня 1999 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/218
115. Закон КР "Об экологической экспертизе" от 16 июня 1999 года № 54. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/219

116. Закон КР "О радиационной безопасности населения Кыргызской Республики" № 58 от 17 июня 1999 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/223
117. Закон КР "Об отходах производства и потребления" от 13 ноября 2001 года №89. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=352
118. Закон КР "О хвостохранилищах и горных отвалах"от 26 июня 2001 года N 57. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/464
119. Земельный кодекс Кыргызской Республик от 2 июня 1999 года № 45. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/8/320?cl=en-us
120. Лесной кодекс Кыргызской Республики от 7 мая 1993 года N 1199-XII. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/780
121. Водный кодекс КР от 12 января 2005 года № 8. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1605
122. Закон Кыргызской Республики "О недрах" от 19 мая 2018 года №49. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://base.spinform.ru /show_doc.fwx?rgn =106595
123. Закон Кыргызской Республики "Об охране атмосферного воздуха" от 12 июня 1999 года № 51. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/216
124. Закон Кыргызской Республики "О биосферных территориях в Кыргызской Республике" от 9 июня 1999 года N 48. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/213
125. Закон Кыргызской Республики "О животном мире" от 17 июня

1999 года № 59. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/224

126. Закон Кыргызской Республики "Об охране и использовании растительного мира" от 20 июня 2001 года № 53. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/435

127. Закон Кыргызской Республики "О горных территориях Кыргызской Республики" от 1 ноября 2002 года №151. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3132

128. Закон Кыргызской Республики "Об охране озонового слоя" от 18 декабря 2006 года № 206. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202003/10?cl=ru-ru

129. Национальная Стратегия Сокращения Бедности Кыргызской Республики на 2003-2005 годы. [Электронный ресурс] Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/56585

130. Комплексная Основа Развития КР до 2010 года, [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https://online.zakon.kz /Document/?doc_id =30434708#pos=0;0

131. Всемирном Саммите по устойчивому развитию. Йоханнесбург, 2002 г. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //https: //www.google.com/search?q

132. Распоряжение Правительства Кыргызской Республики от 2 августа 2002 года № 411-р. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //online.zakon.kz/document.

133. **Богетский, С.С.** Экологическое право. /С.С. Богетский [Текст] – М., 2005. С.37.

134. Постановление Правительства КР N 623 «О биосферной территории Ысык-Куль» от 25 сентября 1998 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http://cbd.minjust.gov.kg/act /view/ru-

ru/5863?cl=ru-

135. Концепция устойчивого развития эколого-экономической системы "Иссык-Куль" на период до 2020 года от 10 февраля 2009 года №98. [Электронный ресурс] Режим доступа: //http: //cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/80070?cl=kg-kg

136. Постановление Правительства КР № 681 «Об оптимизации структуры Государственного агентства охраны окружающей среды и лесного хозяйства при Правительстве Кыргызской Республики» от 15 декабря 2016 года. [Электронный ресурс] - Режим доступа: // http: //cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/98761

137. **Фомичев, А.Н.** О научных обоснованиях концепций экологического развития. /А.Е. Фомичев [Текст] //Общественные науки и современность, № 3, 2008. С. 142-150.

138. **Данилов-Данильян, В.И., Лосев, К.С.** Экологический вызов и устойчивое развитие. / В.И. Данилов-Данильян, К.С. Лосев [Текст] - М., 2000. С.257.

139. Философские мысли натуралиста. /В.И. Вернадский [Текст] - М.: Наука, 1988. 520 с. – С.209.

140. **Бринчук, М.М.** Экологическое право. /М.М. Бринчук [Текст] - М.: Юрайт, 2005. С.13-14.

141. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызстана 2000 г. – Бишкек, 2001. С.13-17.

142. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» был представлен Генеральной Ассамблее ООН в 1987 г.

143. Программа Правительства КР "Жаны доорго - кырк кадам". Утверждена постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 25 августа 2017 года № 1836-VI. [Электронный ресурс] - Режим доступа: //http: //cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru

ru/79154 /10?cl=ru-ru

144. **Осипов, Ю.М.** Опыт философии хозяйства. /Ю.М. Осипов [Текст] - М.: изд-во МГУ, 1992, 382 с. – С.59.